

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

**'A E HOU'EIKI MEMIPA
'O E**

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	26
'Aho	Tu'apulelulu 13 Sune 2024

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua
Ha'apai

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua

Hou'eiki Minisitā Kapineta

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmata Afi	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hū Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui 'Akau'ola	Hon. Dr. Siale
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka Faka'ekonomika & Potungāue Takimamata	Hon. Dr. Viliami Lord Vaea
Lātū 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua 'Eiki Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala (MEIDECC)	Hon. Fekita
'Utoikamanu 'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi Toumoua	Hon. Sevenitini

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	Johnny Grattan Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Kapelieli Lanumata
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua Fusimālohi	Dr. Taniela Liku'ohihifo
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongō Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 26/2024
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

'Aho: Tu'apulelulu 13 Sune, 2024

Taimi: 10.00 am

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
		KOMITI KAKATO:
Fika 04	:	Lao Fika 6/2024: Lao Fakaangaanga Ke Fakahu Atu 'a e Pa'anga 2024/25 ki he Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga 2024 <ul style="list-style-type: none"> • Polokalama Patiseti 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga ngata ki he 'aho 30 Sune 2025 • Fakamatala Patiseti 2024/2025 • Palani Ngaue 'a e Ngaahi Potungaue Fakapule'anga 2024/2025 - 2026/2027 • Lipooti Fika 1/2024 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga
Fika 05	:	Kelesi

KANOTOHI

Fale Alea ‘o Tonga	7
Lotu	7
Ui ‘o e Fale	7
Poaki	7
Me’a ‘Eiki Sea	8
Me’a Sea Komiti	8
Fakaikiiki Minisita Pa’angá ‘ene ‘Esitimetí mo e Fakamatala Patisetí.....	8
Tokangaekina ‘o e Ngaahi Mo’ua Nō mo e Ngāue Fakapa’anga Tu’uloa	8
Mo’ua Nō ‘a e Fonua	10
Hangē pē ko ‘eku fakahoha’a atu ‘anenai ‘Eiki Sea, ‘oku ou tui pē au ‘oku mahu’inga ke fai ha tokangaekina mo fai ha lave atu ki he ngaahi mo’ua nō ‘a e fonuá ‘o hangē ko ia ko e ngaahi, hangē ko ena na’a ku fakahoha’a atu ki ai ‘anenai.....	10
Ngaahi fokotu’utu’u ngāue ke tokangaekina ngaahi mo’ua nō	11
Fengāue’aki mo e Hoangaue ki he Fakalalakaka:	13
Palani ki he kaha’u	13
‘Inivesi ki he kaha’u	14
2. Ngaahi Fokotu’utu’u Ngaue Ki he Ta’u e Tolu Ka Hoko mai	14
Mapule’i pa’anga ‘a e Pule’anga	15
Ako:	17
Mo’uilelei	17
Ngaahi ngāue lalahi.....	18
Ko e Fakaivia ‘a e Kakaí ‘i he Akó:	19
Ko e Ako Kau Kātoá:	20
Tu’unga ‘o e mo’ui (standard of living)	22
Fakalalakaka ki he kaha’u.....	23
Fakamā’opo’opo ki he Fakamatala Patiseti 2025/2027.....	24
Malava Patiseti ke a’usia taumu’a e Pule’anga.....	25
Fengāue’aki mo e pou pou mei he ngaahi kupu fekau’akí	26
Tukupā ‘a e Pule’anga ke langa ha Tonga mālohi mo monū’ia.....	27
Ngaue fakataha mo e Fale Alea mo e kakai ‘o Tonga ke a’usia ngaahi taumu’a kuo fokotu’u ‘e he patiseti.....	27
Tapou ke kimu’a pea fa’u Patiseti ke fai ha fakataha fakafonua mo e ngaahi kupu fekau’aki	29
Hoha’a Tongatapu 5 ki he ivi malava e Tongá ke matauhi ngaahi fatongia mahu’inga ki he fonuá	30

Tokanga Tongatapu 5 fu'u si'isi'i 'a e fakaivia fakaseniti 3 miliona e sekitoa toutai	31
Tokanga ke fakaivia 'i he sekitoa langa ngaahi kautaha Tongá ke lava nau fe'au'auhi he ngaahi poloseki ngāue lalahi	32
Tokanga ki he hiki lahi totongi koloa 'i Tonga ni kau ai kapapulu makatu'unga mei he hiki lahi ngaahi kautaha 'enau tupu.....	35
Fokotu'u Tongatapu 5 ke fakaivia mafai Va'a Pule Fe'unga ke tēkolo'i palopalema hikihiki totongi koloa	36
Ngāue mahu'inga fakahoko 'e Tongatapu 5 ko e mēmipa 'i he Pule Fe'unga Potungāue Fefakatau'aki	36
Fokotu'u Tongatapu 5 ki he Pule'anga fai leva ha ngāue ke fakasi'isi'i fakafalala he lolo.....	37
Kole ha fakaivia ki he tafa'aki e ngoue mo ngātai.....	38
Fakamamafa Tongatapu 5 ki he mahu'inga e fakapotopoto'i e pa'anga.....	39
Fakatonutonu Palēmia 'oua lau'i ha taha pe sino 'oku 'ikai faingamālie ke fai mai ha tali 'i Fale Alea.....	42
Tui tonu ke ngāue vāofi & vakai Fale Alea ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue fakapa'anga Pule'anga ke malava holoki tu'unga totongi tupu he nō	43
Hoha'a Tongatapu 5 ki he malu pa'anga 'a e kakai 'i he Pangike Fakalalakaka 'o Tonga	44
Tokanga ki he tu'unga 'i ai nofo tu'umālie mo e masiva he fonua ni	45
Teke Tongatapu 5 mahu'inga ke 'i ai ha 'apiako ke ako'i kau ngāue fakapule'angá	48
Tokanga Tongatapu 5 ngali uesia fa'unga vāhenga he fakalelei vāhenga COLA.....	49
Fakatangitangi Ha'apai 12 ke manatua Pule'anga langa fōsoa aí & teu fakamanatua ta'u 50 tō kolosi 'i Pulela'ā	50
Fehu'ia Tongatapu 4 fale langa fo'ou he kelekele Polata'ané & hai 'oku ne fakapa'anga & hā kaunga ki ai Pule'anga.....	53
Tali Minisita Pa'anga ko e poloseki fakafo'ituitui langa teu 'i Polata'ane kae faka'asi he Patiseti ko 'ene fekau'aki mo e sekitoa takimamata	54
Fehu'ia Tongatapu 4 'uhinga ako ta'etotongi Pule'anga kae teu ngaahi ako siasi ke hiki nau totongi ako	55
Tokanga Tongatapu 4 ke fakapalanisi tokoni Pule'anga ki he ako pule'anga mo e ako ngaahi siasi.....	58
Fokotu'u na'a lelei ke to'o patiseti ki he kai pongipongi fānau ke 'ave tokoni ngaahi ako siasi	58
Tali Pule'anga 'oku fengāue'aki pe mo fetokoni'aki mo e ngaahi siasi he tokoni'i e ako	59
Fokotu'u pe 'e malava he Pule'anga fakaako ta'etotongi foomu 2-5 katoa 'a Tonga ni	59
Taukave Pule'anga 'ikai lava nautolu ke faitu'utu'uni atu ki he ngaahi ako siasi	61
Tokanga Tongatapu 4 ki ha tokanga makehe 'i he Patiseti ki he Va'a Fakalelei 'Atamai koe'uhi ko e lavea neesi ai 'i falemahaki.....	62
Tui Tongatapu 4 tonu ke tokangaekina kilīniki fakalelei 'atamai 'i Hu'atolitolu he ko e nunu'a kovi ia faito'o konatapu	63

Kau Va'a Fakalelei 'Atamaí he 'elia mahu'inga fai sio ki ai he langa Falemahaki Vaiola.....	64
Fehu'ia Tongatapu 2 ko e tukuhau fo'ou mei fē 'e mafua 'aki mole 1 miliona mei he pa'anga hū mai Potungaue Akó.....	65
Fakatonutonu mei he Pule'anga 'ikai ha tukuhau fo'ou fokotu'u mai he Patiseti.....	66
Taukave Tongatapu 2 ke fakalahi faingamālie ako	67
Fakafiefia ki Tongatapu 1 Patiseti palanisi kuo fokotu'u mai 'e he Pule'angá.....	69
Fakamālō'ia Tongatapu 8 tokoni he Patiseti e Pule'anga ki he ako tokamu'a.....	72
Poupou Tongatapu 8 ki he polokalama ma'u me'atokoni pongipongi fānau ako	73
Fehu'ia Tongatapu 7 ngaahi fika fekau'aki mo e Patiseti fakalukufua.....	74
Kole Tongatapu 4 'oatu mei he Pule'anga ha tali ki he ngaahi 'isiu fekau'aki mo e Pangike Fakalalakaka	75
Tali Pule'anga ki he fiema'u fekau'aki mo e Pangike Fakalalakaka.....	76
Toloi Fale Alea ki he Monite	76
Kelesi	76

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tu’apulelu, 13 ‘o Sune, 2024

Taimi: 1020-1030 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea.

‘Eiki Sea: Kātaki ka mou kamata mai ‘a e lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(Kau kotoa e Hou’eiki Mēmipa hono hiva’i ‘a e lotu ‘a e ‘Eiki)

Kole ki he Kalaké ke ui ‘a e Hou’eiki Mēmipá.

Ui ‘o e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, tapu mo e ‘Eiki Palēmia ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā ‘a e Kapineti, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘Ene ‘Afió pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Falé ki he ‘aho ni Tu’apulelulu 13 ‘o Sune 2024.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fonua mo e Koloa Fakaenatula, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki Fakalalakalaka Faka’ekonōmika mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Ngoue Me’atokoni mo e Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Kapelieli Militoni Lanumata, Taniela Liku ‘o Hihifo Fusimālohi, ...

<007>

Taimi: 1005-1010

Kalake Tepile: ... Mo’ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Mo’ale ‘Otunuku, Vātau Mefi Hui. Sea kole ke toe fakaongo atu mu’a. Mo’ale Finau, Vātau Mefi Hui. Sea, ngata’anga e taliuí.

Poaki

Ko e poaki ‘oku ma’u hení ‘oku poaki tengetange e ‘Eiki Minisitā Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatulá pea ‘oku poaki tomui mai e Hou’eiki Mēmipa ko eni, Mateni Tapueluelu, Dulcie ‘Ileini Tei, Johnny Grattan Vaea Taione pea mo Kapelieli Militoni Lanumata ko e ongo ‘Eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali ‘ena uí, ‘oku ‘i ai e tui ‘oku na me’a tōmui mai pe ‘Eiki Sea, mālō ‘aupito.

Me'a 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Fakatapu ki he 'afio 'a e Tolu Taha'i 'Otua hotau lotolotonga, tapu pea mo e Tama Tu'i, Tupou 6 kae 'uma'ā e Ta'ahine Kuini Nanasipau'u, fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā, tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga Kau Nōpele, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí ki he pongipongi 'oku kei hoko atu pe ngāue 'o e Fale ki he Lao Fakaangaanga Fakahū e Pa'anga Ngaahi Ngāue e Pule'anga, 'a ia 'oku kātōa 'i he Komiti Kakato, tau kei fakaongoongo pe ki he fakamalanga 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá pea 'oku te'eki ke kakato 'a 'ene me'a ki he 'Esitimetí mo e Fakamatala Pa'anga. 'Ikai ke u toe fie fakalōloa Hou'eiki, 'oku mahino 'etau ngāue mo e 'Asenita, tau liliu 'o Komiti Kakato.

(Na'e liliu 'a e Fale Alea 'o Komiti Kakato pea ne me'a hake Sea e Komiti Kakato ki hono me'a'anga Lord Tu'ilakepa)

Me'a Sea Komiti

Sea Komiti Kakato: Mālō e laumālie 'Eiki Palēmia, tapu atu ki he Hau 'o Tonga, kae 'uma'ā 'a e Fale 'o Ha'a Moheofo. Fakatapu ki he Hou'eiki e fonuá kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā kau Fakafofonga e Kakai. Fakatapu atu ki he kakai e fonuá, kae 'uma'ā 'etau kau ngāue mo kimoutolu kotoa 'oku tonu ke fakatapuá pea hūfanga atu pe he lotu he pongipongi fakakoloa ko ení. Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki, kae hangē pe ko e me'a 'a e Seá, 'ikai ke tau toe fakalōloa, hoko atu ki he 'Eiki Minisitā ke hoko atu 'ene me'a, 'a e Minisitā Pa'anga.

Fakaikiiki Minisita Pa'angá 'ene 'Esitimetí mo e Fakamatala Patisetí

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fakamālō atu Sea, fakatapu atu ki he Sea e Komiti Kakato, tapu mo e 'Eiki Sea Fale Alea kae 'uma'ā e tapu ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Kapineti kae 'uma'ā e Hou'eiki Fakafofonga Nōpele mo e kau Hou'eiki Fakafofonga 'a e Kakai ki Fale Alea 'o Tonga. Tapu atu ki he Kalake Pule mo e kau ngāue kae 'atā ke hoko atu 'a e ngaahi fakamatala ko eni mei he ki he Patisetí, ke tokoni pe ki he mahino 'a e Hou'eiki Mēmipá, kae 'uma'ā foki 'a e kakai 'o e fonua ki he Patiseti kuo teuteu maí.

'Aneafi na'a ku fakamatala ki he tūkunga e Patisetí pea mo e ngaahi mo hono lahi kae 'uma'ā foki 'a e Ngaahi Tu'utu'uni Ngāue Fo'ou fokotu'utu'u he Pule'angá ke pou pou ki he ngāue ko ia, pea 'oku fai mo e fakamatala ki he pa'anga hū mai mo e pa'anga hū atu. Pea te u hoko atu 'a e pongipongi ni 'i he kongá si'i pē, fakamahino pē 'a e tu'unga 'a e ngaahi fakamolé pea pehē foki pea mo e ki he Patisetí fakalukufua pea hokohoko atu mo e ngaahi tafa'aki pe 'oku tui 'a e motu'á ni 'e tokoni ki he mahino fakalukufua 'o e Patisetí.

Tokangaekina 'o e Ngaahi Mo'ua Nō mo e Ngāue Fakapa'anga Tu'uloa

Ngaahi Fakamole

Sea, ko e hangē pe ko ē na'e fakahoha'a atú ko e fakamole fakakātoa 'o e Patiseti 'o e ta'u ko eni ko e \$899.2miliona, pea 'oku anga pehe ni hono fakaikiiki ki he ngaahi tafa'aki ngaahi kulupu 'o e ngaahi fakamolé. 'I he \$1 kotoa pe 'i he Patiseti ko ia Sea, ko e seniti 'e 26 pe ko e peseti e 26 ki he \$1 kotoa pe 'oku fakamoleki ia ki he ngaahi ngāue langa lalahi langa fakalalakaka ...

<007>

Taimi: 1010-1015

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... kotoa pē 'oku fakamoleki ia ki he ngaahi ngāue langa lalahi langa fakalalakaká 'a ia ko e kulupu fika 20 ia e ngaahi koloá 'i he 'Esitimetí 'o hangē ko hono fakalelei'i 'o e ngaahi uafu ki he 'otu motú mo Tongatapu ni kae 'uma'ā e ngaahi langa lalahi pē.

Ko e **seniti 'e 21** 'i he pa'anga 'e taha kotoa pē 'oku fakamole ia ki he vāhenga 'o e kau ngāue fakapule'angá pe ko e kulupu kau ngāue tu'uma'u mo e kau ngāue lau 'aho fika 10 mo e 11 'i he 'Esitimetí. 'A ia ko e lahi taha ai ko e vāhenga 'o e kau faiako, kau neesí mo e kau toketā mo e Potungāue Mo'uí koe'uhí ko e tokangaekina e ngaahi sevesi 'a e Pule'angá ki he kakai 'o e fonuá 'i he ongo sekitoa mahu'inga ko eni 'o e mo'uí mo e akó.

Ko e **seniti 'e 20** leva 'i he pa'anga 'e taha kotoa pē 'oku fakamole ia ki he ngaahi pa'anga tokoni 'a e Pule'angá ki hono tokangaekina makehe e ngaahi kulupu kehekehe 'i he sosaietí pe ko e kulupu 'o e me'a'ofa fakangāue mo e 'inasi fika 15 'i he 'Esitimetí 'o hangē ko e polokalama vahe monū'ia 'a e kau toulekeleká mo e kau faingata'a'ia, ko e pa'anga tokoni ki he ngaahi ako 'ikai fakapule'angá, ngaahi sikolasipi ki hono ako'i e hako tupu 'o e fonuá, tokoni ki he langa fakalalakaka 'o e sipotí mo e ngaahi pa'anga tokoni mei he ngaahi hoa ngāue langa fakalalakaka felāve'i mo hono langa hake 'o e ivi matu'uekina 'a e fonuá ki ha ngaahi fakatamaki fakaenatula 'o e feliuliuaki 'o e 'eá.

Ko e **seniti 'e 14** 'i he pa'anga 'e taha kotoa pē 'oku fakamole ko e ngaahi pa'anga ki hono fakalele 'o e ngaahi ngāue angamaheni 'a e Pule'angá hangē ko e 'uhila mo e vai kae pehē foki ki hono fakatau mai 'o e ngaahi faito'o 'a e falemahakí mo e ngaahi senitā mo'uí ki hono tokangaekina 'o e mo'uí 'a e kakaí. 'A ia ko e sevesi mahu'inga eni mo 'ikai totongi 'oku ma'á e kakai fakalukufua 'a e Pule'angá. Ko e kulupu eni he totongi koloá mo e ngāué fika 14 'i he 'Esitimetí.

Ko e **seniti 'e 8** 'i he pa'anga 'e taha kotoa pē 'oku fakamoleki ia ki he totongi nō 'a e Pule'angá 'a ia ko e lahi taha aí 'a e totongi nō ki he Pangikē Fefakatau'aki 'i Siainá 'a ia ne fai mei ai 'a e nō ki he langa fakaakeake hono toe langa hake 'o Nuku'alofá. Te u toe lave fakaikiiki ki he ngaahi nō 'a e Pule'angá 'amui ange 'e Sea.

Ko e **seniti 'e 7** 'i he pa'anga 'e taha kotoa pē 'oku fakamoleki ia ki he ngaahi ngāue tauhi mo fakalele ngāue pe ko e kulupu 13 'i he 'Esitimetí. 'A ia ko e lahi taha aí ko hono fakapa'anga 'o e ngaahi monomono 'o e halapule'anga kae pehē ki he ngaahi pa'anga tokoni mei muli ki hono fakalelei'i mo monomono 'a e ngaahi 'apiakó.

'Eiki Sea ko e toenga **seniti leva 'e 5** 'o e pa'anga 'e taha kotoa pē 'oku toki vahevahe ai 'a e ngaahi fakamole ki he fefolau'akí, seniti 'e 2 mo e ngaahi fakamole ki he totongi 'inasi, fakamole ki he tute 'o e ngaahi poloseki fakalalakaká 'a ia ko e kulupu 16 ia he 'Esitimetí mo e pa'anga talifaki 'a e Pule'angá.

'Eiki Sea 'i he vahevahe fakapotungāue tukukehe 'a e pa'anga 'i he Potungāue Pa'angá ki he ngaahi fakamole fakalukufua 'a e Pule'angá hangē ko hono totongi 'o e ngaahi maama hala mo e ngaahi tokoni kehekehe ki he ngaahi feitu'u 'oku fa'a tokoni ki ai 'a e pa'anga 'a e Pule'angá. Ko e potungāue 'oku vahe'i lahi taha hono fakapa'anga 'i he Patisetí ko e Potungāue Akó mo e Potungāue Mo'uí. 'A ia 'oku toe hiki foki 'a hono Patisetí 'i he 2024/25 'o hangē ko ia na'e fakahoko atu 'aneafi 'Eiki Sea.

'I he fakamā'opo'opo 'o e **pa'anga tokoni fakalakalaká mei he ngaahi hoa ngāué ki he Patisetí 24-25 'oku fe'unga ia mo e \$446.9 miliona** 'o hangē pē ko ē na'e fakahoko atu. Ko e tokoni ki he Tafa'aki Fakasosialé 'oku fe'unga ia mo e \$77.8 miliona 'a ia na'e hiki eni 'aki 'a e peseti 'e 62.1 mei he 'Esitimeti ki he ta'u fakapa'anga lolotonga. Ko e hikí ni 'oku kaunga ai ki hono fakaivia 'a e tu'unga sekitoa ki hono tokangaekina 'a e tu'unga fakasosialé 'o kau ki ai 'a e fakalelei ki he Falemahaki 'o Vava'ú, Ngaahi Polokalama Fakalakalaka ki he Mo'uilelei, Poloseki ki he Keipolo *Hawaiki*, fakalelei ki he Mala'evakapuna Fua'amotú, poloseki ki he hao mo matu'uaki 'a e ngaahi fakatamaki fakaenatula, poloseki tokangaekina 'a e fefononga'aki mo e feliuliuaki 'o e 'eá, fakalelei ki Mala'ekula mo e langa 'o e Misiime Fakafonua fo'ou. Tokoni ki he Tafa'aki Faka'ekonōmiká 'oku fe'unga mo e \$261.9 miliona pea hiki hake eni 'a e peseti 'e 63. Ko e kau ki ai 'a e Poloseki Tapanekalé, tokoni ...

<001>

Taimi: 1015-1020

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... tokoni langa fale nofo'anga ma'a e masivesiva, tokoni ka hoko ha fakatamaki, ko e langa 'o e Fale Alea, ko e poloseki 'o e ma'u'anga ivi, ko e uafu ki he ngaahi 'otu motú, ko e poloseki ki he fefononga'aki, fakalelei'i 'o e uafu Kuini Salote, fakalelei'i 'o e ma'u'anga 'uhila, kae 'uma'a 'a e fale ako neesi 'a Kuini Salote.

Mo'ua Nō 'a e Fonua

Hangē pē ko 'eku fakahoha'a atu 'anenai 'Eiki Sea, 'oku ou tui pē au 'oku mahu'inga ke fai ha tokangaekina mo fai ha lave atu ki he ngaahi mo'ua nō 'a e fonuá 'o hangē ko ia ko e ngaahi, hangē ko ena na'a ku fakahoha'a atu ki ai 'anenai.

'Eiki Sea, ko e fatongia ki hono tokanga'i 'o e mo'ua nō 'o e fonua ko e konga pelepelengesi ia 'o e leva'i 'a e ngāue fakapa'anga 'o ha fonua, 'o kau ai 'a Tonga ni. Ko e ngafa eni 'o e Pule'angá ki hono tokanga'i mo hono totongi 'o e ngaahi nō 'a e fonua. Ko e fatongiá ni 'oku 'ikai ko e Potungāue Pa'anga pē, ka ko e ngāue fakalukufua 'oku fiema'u 'a e femahino'aki mo fepoupouaki 'a e tokotaha kotoa pē 'i he ngaahi kupu fekau'aki kotoa 'i Tonga ni,

- **Ko e konga lalahi 'o e mo'ua nō;**

'Eiki Sea, fakafuofua 'a e mo'ua nō fakalukufua 'i he'ene a'u ki he 'aho 30 'o Sune, 2024, ki he \$440.8 miliona. Ko e mahu'inga faka-pa'anga 'o e mo'ua nō fakalukufua ko e pēseti 'e 35.8 'o e fakakātoa 'o e fakatupu koloa fakalotofonua (*GDP*) pea ko e mahu'inga lolotonga 'o e mo'ua nō fakalukufua ko e pēseti 'e 29.5 'o e fakakātoa 'o e fakatupu koloa fakalotofonua.

Ko e mo'ua nō fakalukufua 'oku 'i ai 'a e nō mei tu'apule'anga 'a ia 'oku \$370.5 miliona pea mo e nō fakalotofonua ko e \$70.3 miliona.

- **Ko e ngaahi totongi mo'ua nō;**

'Oku fakafuofua fakakātoa 'o e ngaahi totongi mo'ua nō 'i he ta'u ngata ki he 'aho 30 'o Sune 2024, ki he \$68.4 miliona, 'a ia ko e mo'ua nō eni ki tu'apule'anga, 'oku fe'unga mo e pēseti 'e 4 mo e pēseti 'e 26 'a e totongi mo'ua nō fakalotofonua.

Ko e totongi ki he mo'ua nō 'i hono fua'aki 'o e pēseti 'o e totongi ki he ngaahi koloa 'oku fakatupu fakalotofonua, 'oku fakafuofua ki he pēseti 'e 0.5.

- **Ko e me'afua fakapa'anga ki he mo'ua nō.**

'E malava ke uesia 'a e tu'unga 'o e mo'ua nō fakalukufua pea mei he ngaahi pole fakapa'anga hangē ko e nō ki he totongi fakafoki 'aki 'a e nō pea mo e feliuliuaki 'o e faka-fetongi pa'anga. 'Oku fakautuutu ke lahi ange 'a e tu'unga 'o e mo'ua nō ke totongi fakafoki 'a e nō, koe'uhi ko e tā fakafoki 'o e sino'i nō mei he Pangikē Fefakatau'aki 'a Siaina, 'a ia 'oku palani ke fakahoko 'i he ta'u 2024 ki he ta'u 2029.

Hangē pē 'oku mea'i 'e he Feitu'ú na kuo 'osi kamata foki hono totongi 'o e nō ko eni, mei he ta'u fakapa'anga ko eni 'oku lolotonga, pea 'oku kei hokohoko atu. 'Oku fakafuofua ko e 'avalisi ki hono totongi 'o e ngaahi mo'ua nō mei tu'apule'anga ko e ta'u 'e 9.3, ta'u 'e 2.2 'a e ngaahi mo'ua nō fakalotofonua.

Ko e ngaahi mo'ua nō 'oku fiema'u ke totongi 'i loto 'i he ta'u 'e taha, 'oku fe'unga mo e pēseti 'e 11.9 'a e mo'ua nō fakalukufua, 'a ia ko e pēseti 'e 25 ko e mo'ua nō fakalotofonua. Ko e 'avalisi 'o e totongi tupu 'o e ngaahi mo'ua nō ko e pēseti 'e 1.5 'a ia 'oku mā'olunga ange ia 'i he totongi tupu 'a e ngaahi nō fakalotofonua, mā'olunga ange 'a e ngaahi totongi tupu 'a e ngaahi nō fakalotofonua ko e pēseti 'e 2.8.

- **Ko e tokanga'i 'o e mo'ua nō;**

'Eiki Sea, 'oku mahu'inga 'aupito hono leva'i lelei 'o e ngaahi mo'ua nō, pea 'ikai ngata pē ki he ma'uma'uluta faka'ikonōmika, ka ke fakapapau'i ha kaha'u 'oku lelei mo faingamālie ki he to'utangata hoko. 'Oku tokanga lahi 'a e Pule'anga ki hono ta'ota'ofi 'o e ngaahi ola tamaki, pea mo fakapapau'i 'a e tu'uloa 'o e tu'unga faka-pa'anga.

Ngaahi fokotu'utu'u ngāue ke tokangaekina ngaahi mo'ua nō

Kuo 'osi fakahoko ai 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue ki hono tokangaekina 'o e ngaahi mo'ua nō;

1. 'Oku fakahoko pē 'a hono vakai'i ha faingamālie nō 'oku 'i he totongi tupu ma'ama'a 'aupito pea mo ha taimi totongi lōloa ange. Ko hono fakapapau'i ko ia, 'oku lelei pē mo ma'ama'a 'a e ngaahi makatu'unga ki he nō ko hono fakasi'isi'i ia 'a e mafasia 'i he tu'unga fakapa'anga 'a e fonua. Ka 'i he taimi tatau 'oku fakapa'anga 'a e ngaahi poloseki mo e ngaahi ngāue mahu'inga.

'Ikai ko ia pē 'oku hokohoko atu ai pē 'a hono tokanga'i makehe 'a e tu'unga ...

Taimi: 1020-1025

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... fakamole. Ko hono fakahokohoko 'o e ngaahi fakamolé 'o fakatatau ki he fiema'u vivili pea mo hono ta'ota'ofi 'a e ngaahi fakamole 'e ala fakatatali 'oku malava ai ke tau fakapapau'i 'a hono ngāue'aki 'a e pa'anga Patiseti 'i he founa lelei 'oku fenāpasi mo e taumu'a ngāue.

Ko hono tokangaekina foki 'o e uesia tamaki ki he fonua 'o e ngaahi fakatamaki fakaenatula pea pehē ki he ngaahi ta'au mei tu'a. 'Oku tau kei tauhi mo kau ai ki he ngaahi polokalama malu'i ki he fakatamaki hangē ko e polokalama malu'i 'a e kautaha ko e *PRCRIC* 'oku kau ki ai totongi ki ai 'a Tonga ni 'a e malu'i koe'uhī ka hokosia ha ngaahi fakatamaki. 'Oku tokoni hono fakahoko 'a e ngaahi me'afua ko 'eni ki hono fakapapau'i 'a e tu'unga malu ange 'a e fonua pea mo hono fakahoko fakavavevave 'a e ngaahi tokoni pea mo e ngaahi ngāue 'oku fiema'u vivili 'i he taimi 'oku hoko ai 'a e fakatamaki pea ke tauhi 'a e malu mo e tu'uloa 'a e tu'unga faka'ekonōmika.

Ko e taha 'o e konga mahu'inga 'a e palani ki hono tokangaekina 'o e mo'ua nō ko hono fetukutuku 'o e ngaahi nō mei tu'apule'angá ki he nō fakalotofonua. Ko hono fetukutuku ko 'eni mei he nō mei tu'apule'anga 'oku holoki ai 'a e uesia tamaki 'a e fetō'aki 'a e fetongi pa'anga. Ko e fokotu'utu'u ngāue ko 'eni 'e tokoni ia ki hono fakamālohia 'a hono tokanga'i 'a e tu'unga fakapa'anga pea pehē ki he tu'uloa 'a e tu'unga malu faka'ekonōmika.

'Oku fakahoko foki 'a hono vakai'i ha ngaahi founa ki hono fakapa'anga 'a e ngaahi ngāue langa fakalalakalaka lalahi ki ha makatu'unga fakapa'anga lelei. Ko e *investment* ko ia ki he ngaahi ngāue langa lalahi 'oku mahu'inga ia ki he fakatupu faka'ekonōmika mo e fakalalakalaka he kaha'u.

Ko e malava ko ia ke ma'u ha founa fakapa'anga 'oku fe'unga mo hotau ivi fakapa'anga te tau malava ai 'a hono fakahoko 'a e ngaahi ngāue fakalalakalaka ke tokoni ki he lelei ange 'a e tu'unga malava ki he fefakatau'aki pea mo e fakalalakalaka 'a e tu'unga 'a e mo'ui 'a hotau kakaí.

Ko hono fakapapau'i ko ia 'a hono tokangaekina fakapotopoto mo e ngaahi mo'ua nō. 'Oku mahu'inga eni ke tu'uloa fakapa'anga ki he kaha'ú. Ko hono muimui'i pau ko ia 'e he Pule'anga 'o fakatatau ki he ngaahi me'afua 'i he palani ki hono tokangaekina 'a e nō 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai, ko e *medium term debt strategy* 'o kau ai mo e 'ikai ha toe palani nō mei tu'apule'anga he ta'u 'e nima ka hoko mai. Ka 'e toki vakai'i ha nō mei tu'apule'anga 'o kapau ko ha nō 'oku totongi ma'ama'a 'aupito pe 'ikai ha totongi tupu pe totongi ha vaha'a taimi lōloa. 'Oku ho'ata mei heni 'a e kei kītaki ke tauhi mo tokanga'i 'a e tu'unga 'o e mo'ua nō 'i he tu'unga lelei pe.

'Oku mahu'inga 'aupito ki he mo'ui fakapa'anga 'a e fonua ke fakapalanisi lelei 'a e fiema'u ke fakapa'anga 'a e ngaahi ngāue lalahi, langa lalahi ngaahi ngāue ki he paotoloaki 'o e tupu faka'ekonōmika pea mo hono tokangaekina 'a e ngaahi mo'ua nō. 'Oku mahu'inga 'i he ngāue ni ke fakapapau'i 'etau kau fakataha ki ha lelei 'a hono tokanga'i 'o e ngāue fakapa'anga pea mo e fakalalakalaka 'oku tu'uloa. 'Oku tau tui ko

hono fakapotopoto'i 'a e nō mo hono tokanga'i 'a e tu'unga fakapa'anga 'a e fonua 'e 'ikai ngata pe 'i hono fakakakato 'a e ngaahi fiema'u ki he langa'i 'a e tupu faka'ekonōmika ka koe fakava'e 'eni ki he fakalalakaká pea mo e tu'unga matu'uekina 'a e fonua ki he kaha'u.

Fengāue'aki mo e Hoangaue ki he Fakalalakaka:

Fengāue'aki mo e ngaahi hoa ngāue ki he fakalalakaka – 'oku fengāue'aki 'a e Pule'anga mo hotau ngaahi hoa ngāue ki he fakalalakaká 'o kau heni 'a e alea ki he tokoni fakapa'anga makehe pea kau foki ki ai pea mo e tokoni mo hono tokanga'i e nō ki tu'apule'anga. Ko e fengāue'aki ko ia pea mo e ngaahi kautaha fakavaha'apule'anga 'o hangē ko e polokalama tokoni ki he fakatamaki 'a e Pangikē 'a Māmani *CatDDO* 'oku tokoni eni ki hono fakasi'isi'i 'o e pole ki hono fakapa'anga 'o e ngaahi uesia tamaki tupu mei he fakatamaki fakaenatula pea mo e ngaahi ta'au mei tu'a.

Palani ki he kaha'u

Ko e palani ki he kaha'u- hangē pe na'e fakahoko atu Sea kuo 'osi fo'u he Pule'anga 'a e palani ki he kaha'u taimi lōloa ke kei fakapapau'i 'a hono tokanga'i ke malava 'o tā fakafoki 'a e ngaahi mo'ua nō ki tu'apule'anga.

Ko hono fakafuofua 'o e tā fakafoki 'o e mo'ua nō, vakai'i 'a e founa totongi 'o e nō, kau ai 'a e nō ke totongi fakafoki 'aki 'a e nō pea mo e ngaahi founa fakapa'anga. 'Oku malava ai he Pule'angá ke vakai'i 'a e ngaahi pole fekau'aki pea mo e mo'ua nō ki tu'apule'anga pea pehē foki ki hono tauhi 'a e ma'uma'uluta 'a e tu'unga fakapa'anga. 'Oku kau heni 'i hono fakafetongi 'o e nō 'aki ha ngaahi ngāue fakalalakaka ...

<003>

Taimi: 1025-1030

'Eiki Minisitā Pa'anga : ... 'i he fonua 'a ia 'oku 'iloa ko e *debt drop* 'i he tafa'aki 'o e feliliuaki 'o e 'ea mo e langa fakalalakaka.

Ko e tokangaekina e mo'ua nō ki tu'apule'anga kau ai hono tokanga'i 'a e nō mo e fetō'aki 'o e tu'unga fakafetongi pa'anga, totongi 'o e nō mo fakamu'omu'a 'a e tu'unga lelei 'o e nō mo e fengāue'aki mo e ngaahi hoa ngāue ki he fakalalakaka. Pea pehē ki he fakahoko ha ngaahi palani ki ha faingamālie ki he nō ki he kaha'u. Ko hono fakahokohoko ia hono tokanga'i 'o e mo'ua nō pea mo e faitu'utu'uni ki he mo'ua nō 'e malava ai 'e he Pule'anga 'o totongi 'a e mo'ua nō ki tu'apule'angá pea mo malu'i 'ene tu'unga mo'uilelei fakapa'anga ki he fakalalakaka 'oku tu'uloa.

'Eiki Sea, 'oku tokanga 'a e Pule'anga ke kei tauhi mo tokanga'i 'a e ngaahi mo'ua nō kau ai 'a hono ngāue'aki 'a e ngaahi founa nō 'oku ma'ama'a, mo muimui pau ki he ngaahi fokotu'utu'u mo e me'afua fakapa'anga 'oku hā 'i he palani ki hono tokangaekina 'o e mo'ua nō. Ko hono fakangatangata ki he ngaahi nō ma'ama'a 'aupitō pea mo hono vakai'i lelei 'a e ngaahi makatu'unga nō, 'e malava ai 'e he Pule'anga ke vakai'i 'a e ngaahi pole fekau'aki mo hono tā fakafoki 'o e ngaahi mo'ua nō, pea mo hono tauhi malu e tu'unga fakapa'anga tu'uloa.

‘Inivesi ki he kaha’u

Te u hoko atu Sea 'Eiki Sea te u lave ki he ngaahi ‘inivesimeni ki he kaha’u mo e anga ‘i he fokotu’utu’u ‘a e Patiseti ko ení koe’uhi ke tokoni ke mahino ki he anga hono fokotu’utu’u ngāue ko ia ‘a e Pule’angá ‘o hangē ko ia na’e fakahoko atu.

‘Inivesimeni ki he ngaahi tafa’aki mahu’inga ‘o e ako, mo’ui lelei mo e ngaahi ngāue lalahi. 'Eiki Sea ‘oku toe fie ‘oatu pē ko e fakamahino ‘a e palani fokotu’utu’u ngāue ki hono paotoloaki ‘o e tupu faka’ekonōmika ‘i he ta’u ‘e 3 ka hoko mai. Ko e tu’unga faka’ekonōmika fakalotofonua lolotonga hangē ko ia ‘oku hā atu ‘i he fakamatala ‘i he tēpile 4 ‘o e peesi 68 ‘o e Pepa Fakamatala Patiseti, ‘oku fakafuofua ‘a e tupu faka’ekonōmika ‘a Tonga ki he ta’u fakapa’anga 2024 ki he peseti ‘e 2.9. Ko e fakalalakaka ko ení na’e makatu’unga ia mei he toe lelei ange ‘a e ola ‘o e ngaahi ngāue faka’ekonōmika ‘i he ngaahi sekitoa. Ko e tu’unga lolotonga ko iá mo e ngaahi faka’ekonōmika ‘i he ngaahi sekitoa tefito tu’uaki e ngoue vao ‘akau mo e toutai, ua ko e sekitoa langa mo e tolu ko e sekitoa ngaahi ngāue ‘oku anga pehé ni :

‘I he sekitoa ngoue vao’akau mo e toutai, ko e peseti ‘e 17.5 ‘a e fakakātoa ‘o e koloa e ngaahi ngāue fakalotofonua ‘a ia na’e fakafuofua ki he hōloa ‘a e tupu ‘aki ‘a e peseti ‘e 20.2 hangē na’e fakahoko atu ‘aneafi, makatu’unga mei he fakafuofua e koloa hono hū atu e fua ‘o e ngoue ki tu’apule’anga.

Ko e sekitoa langá ‘oku fakafuofua tupu’aki ‘a e peseti ‘e 6.2 makatu’unga ‘i he ngaahi ngāue langa ‘oku fakahoko. ‘I he sekitoa ngaahi ngāue, ‘a ia ko e peseti ia ‘e 50.3 e peseti ‘o e ngaahi koloa fakatupu fakalotofonua, ‘oku fakafuofua ‘e tupu ‘aki ‘a e peseti ‘e 4.1 tataki ia ‘e he ngaahi ngāue takimamata, fefakatau’aki fakalūkufua mo e fakamovetevete. Ko e tu’unga tupu lelei eni koe’uhi ‘oku fakafuofua ‘e fakahokohoko atu kaunga lahi heni ‘a e hiki hake ‘a e fika ‘o e kau folau ‘eve’eva, lahi mo e talafi pa’anga mei muli mo e lahi ange ‘o e fakamole ki hono tokonia ‘o e ngaahi ngāue fakalalakaká ‘i he fengāue’aki mo e sekitoa taautaha.

Ko e toenga leva ‘oku kau ki ai ‘a e ngaahi ‘u me’a kehe ange kau ai ‘a e tukuhau ‘o e koloa mo e ngaahi ngāue mo ngāue’aki e totongi me’a’ofa fakafuofua ki he peseti ia ‘e 18.3

2. Ngaahi Fokotu’utu’u Ngaue Ki he Ta’u e Tolu Ka Hoko mai

Ko e ngaahi fokotu’utu’u ngāue ki he ta’u ‘e 3 ka hoko mai: 'Eiki Sea ne taumu’a ke langa’i ‘a e tupu faka’ekonōmika ‘e hokohoko atu ‘a e ngaahi ngāue fakalelei ki he ngaahi ngāue faka’ekonōmika fakalūkufua, pea fakalahi mo e ‘inivesimeni ‘e he ngaahi sekitoa faka’ekonōmika ‘a ia na’a ku lave ki ai. ‘I hono fakahoko ‘a e ngaahi fokotu’utu’u ngāue ko eni, ko e fakafuofua ki he kaha’u ‘oku anga pehé ni:

‘I he ta’u ‘e 3 ka hoko mai , ko e vakai ki he tu’unga faka’ekonōmika fakalotofonua ‘e ‘i ai ‘a e tu’unga lelei pē fakafuofua ki he tupu ‘i he ‘avalisi peseti ‘e 2.8 Ko e tupu ko eni ko e fakafuofua ke a’usia ia ‘i hono tataki ‘e he ngaahi ngāue langa mo e ngaahi ngāue fakalalakaka ‘i he sekitoa ngoue mo e toutai kae 'uma’ā ‘a e takimamata. ‘I he tafa’aki ki hono tokangaekina ‘a e ngaahi ngāue faka’ekonōmika ‘a e fonuá ‘e kei hokohoko atu ai pē ‘a hono fakahoko ‘e he Pule’anga ‘a e ngaahi palani ngāue ke paotoloaki mo pukepuke ...

Taimi: 1030-1035

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... 'a e tupu faka'ekonōmika mo e ngaahi palani ngāue mo e tafa'aki takitaha 'oku kau ki ai 'a e ngāue, ngaahi ngāue langa fakalalakalaka hangē ko ē nau 'osi lave ki ai. 'Oku kei tu'ukāivi ai pē 'a e Pule'anga ki hono fatongia ko e 'inivesi 'i he ngaahi langa fakalalakalaka lalahi. 'Oku kau ki heni 'a e ngaahi halapule'anga, ngaahi uafu, ngaahi taulanga, ngaahi mala'evakapuna, ke toe lelei ange 'a e fefononga'aki. Pea mo teke 'a e tupu faka'ekonōmika hili 'a e mapuna ko ia 'a e mo'ungaafi *HTHH* 'a ia na'e uesia tamaki ai 'a e fonua.

'I he ta'u kuo maliu atu 'i he ngaahi ta'u kuo maliu ató. 'Oku kau ki ai hono fakakakato 'a e polokalama ki hono toe langa fo'ou 'a e ngaahi 'api nofo'anga na'e maumau mei he *HTHH* polōseki ki hono fakalelei 'o e Uafu Kuini Sālote, polōseki Hala Fakakavakava Fanga'uta pea mo e Senitā ki hono tokangaekina 'o e kau toulekeleka.

Ko e 'inivesi 'i he ngaahi koloa ma'u'anga ivi mei natula 'o hangē ko e ma'u'anga 'uhila mei he la'ā pea mo e havili te ne fakasi'isi'i ai 'a e fakafalala ki hono hū mai 'a e loló pea mo hono holoki 'o e ngaahi fakamole ki ai.

Ko e fetu'utaki mo e fe'ave'aki fakamatala faka'ilekitulōnika ke toe fakalelei'i ke toe vave ange e ngaahi ngāue fakatekinolosia ki he 'initaneti, 'e tokoni ia ki he ngaahi pisinisi mo e ngaahi faingamālie ki he ako pea mo hono faka'ai'ai 'a e ngaahi 'inivesimeni mei tu'apule'anga.

'Oku kei fakamahu'inga'i ai pē 'e he Pule'anga 'a e ngaahi ngāue ki hono fakafaingofua'i ange 'a e 'ātakai ki he 'inivesi mei tu'apule'anga kau ki ai 'a e ngaahi faka'ai'ai fakatukuhau kae pehē ki hono toe fakafaingofua'i ange 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue fakapisinisi fakatatau ki he lao pea mo e founa ngāue.

'Ikai ko ia pē kae toe tokoni'i 'a e ngaahi pisinisi iiki mo e ngaahi kautaha ke malava ke nau nō, fakalelei ki he ngaahi ngāue fakapangikē mo hono vahe'i 'a e patiseti ke tokoni ki he fengāue'aki fakataha mo e sekitoa taautaha 'iloa ko e *Public Private Partnership (PPP)*.

Ko e toe fakalahi ange 'a e ngaahi ngāue faka'ekonōmika. 'Oku teke 'e he Pule'anga ke toe lahi ange 'a e ngaahi ngāue faka'ekonōmika 'i he ngaahi sekitoa 'o kau ki ai 'a e toutai, sekitoa fakatupu koloa fakalotofonua, ngoue pea mo e takimamata. Kuo vahe'i 'e he Pule'anga ha patiseti \$27 miliona ki he ta'u fakapa'anga 'e tolu ka hoko mai, mo e \$30 miliona 'a ia ko e \$3 miliona ki he ngoue, 3 miliona ki he toutai, 3 miliona ki he takimamata pea mo e pa'anga ke tokoni ki he ngaahi sekitoa fakatupu koloa. Ke tokoni'i 'a e ngaahi pisinisi fakalotofonua fakafou 'i hono faka'ai'ai 'a e vā fengāue'aki 'a e Pule'anga mo e sekitoa taautaha ke teke 'aki 'a e tupu faka'ekonōmika.

Ko e patiseti ko eni 'e tuku atu ki he ngaahi potungāue felāvei ke nau takaitaha fakalele mo tokoni ki hono fakahoko 'a e ngāue mei he'enu takitaha sekitoa.

Mapule'i pa'anga 'a e Pule'anga

Ko e mapule'i 'a e pa'anga 'a e Pule'anga. Kuo fokotu'u he Pule'anga ha ngaahi me'afua ke leva'i 'aki 'a e pa'angá. 'Oku kau heni hono fakamālohia tānaki 'a e pa'anga hū mai fakalotofonua mo, fakalotofonua pea mo fakafuofua ki he ta'u 'e tolu ka hoko mai mo vakai'i 'a e ngaahi faka'atā 'a e tukuhau 'o kamata he ta'u Fakapa'anga 2024.

Hangē pē ko ē na'e fakahoko atú Sea. Tafa'aki 'o e fakamole, fakamahu'inga'i 'e he Pule'anga 'a hono leva'i 'ene ngaahi fakamolé 'aki 'ene tulifua ki he ngaahi taumu'a ngāue 'e tolu, leva'i 'a e ngāue fakapa'anga mo fakapotopoto'i e Patiseti kuo vahevahe mo hono ngāue'aki fakapotopoto 'a e Patiseti ke a'usia 'a 'ene ngaahi taumu'a.

'I he sekitoa fakavaha'apule'anga 'oku hokohoko atu ai pē 'a e lahi ange 'a e fe'amokaki 'i he ngaahi palanisi 'o e 'akauni ngāue angamaheni 'a e fonua 'a ia 'oku ho'ata mai heni 'a e lahi ange 'a e fakamole 'a e fonua ki he ngaahi koloa, ngāue mo e ngaahi 'inivesi mei tu'apule'anga fakahoa ki he pa'anga hū mai mo hono hū atu ki tu'apule'anga.

- Neongo 'a e lahi 'a e talafi pa'anga mai mei tu'apule'anga mo e ngaahi fāmilí mo e maheni mo e ngaahi pa'anga tokoni tānaki mai mei tu'apule'anga ke fakapa'anga ia ki he ngaahi ngāue 'oku fakaakeake faka'ekonōmika 'a e fonua. 'Ikai malava ia ke ne feau kakato 'a e tu'unga fe'amokaki ko eni.
- Neongo ia 'oku fiema'u ke lele lelei ange 'a e koloa hū atu ki tu'apule'anga pea mo faka'ai'ai ha founa he fetongi 'a e koloa hū 'o hangē ko e ngaahi koloa mahoa'a efuefu mo e ngaahi polōseki 'o e tō koane, ngaahi fafanga mo e fakaili 'o e fanga moa mo e ngaahi polōseki pehē. 'E lava ke tokoni eni ke fakasi'isi'i 'a e falala 'a Tonga ki ha ngaahi koloa mo ha ngaahi ngāue muli, fakasi'isi'i 'a e ...

<005>

Taimi: 1035 – 1040

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... nounou fefakatau'akí, fakalelei'i 'a e palanisi 'o e fehū'aki pa'angá mo mulí. 'E lava ke tokoni e ngaahi me'afua pehē ki he tupulaki faka'ekonōmika mo e kaha'u tu'uloa.

- Toe fakamālohia ange 'a e ngaahi aleapau fefakatau'akí ke fakalahi 'a e kau atu ai 'a e koloa hū atu hotau fonuá ki he māketí. Ko e taha eni 'a e ngāue tu'uma'u 'oku taki 'e he Potungāue ki he 'Ekonōmika mo e Langa Fakalalakaka mo e Fefakatau'akí.

'I he'etau tokanga ki he ngaahi fokotu'utu'u ngāue ko ení, 'e malava ai ke toe fakalahi hotau ivi malavá ke lālanga ha tu'unga faka'ekonōmika 'oku tu'uloa mo ma'uma'uluta 'i he kaha'ú.

'E tefito 'a e ngaahi ngāue ta'u 'e 3 ko ení ka hoko maí ke fakatupulaki e tu'unga faka'ekonōmika 'aki hono fakalahi e ngaahi 'inivesimeni 'i he ngaahi sekitoá pea mo e lelei ange 'a e 'atā kai fakahoko pisinisi. 'I he 'ene pehē ko e patiseti fakakātoa kuo vahe'i ki he Ta'u Fakapa'anga 2025 ko e \$61.8 miliona ki hono fakahoko e ngaahi ngāue 'oku fakamalumu 'i he kaveinga ngāue lalahi hono 7 'a e Pule'angá. 'A ia ko e hiki'aki eni 'a e \$1.7 miliona meí he ta'u fakapa'anga lolotongá 'o makatu'unga he ngaahi fiema'u vivili 'o hangē ko e patiseti ki he ngāue fakalalakaka, fengāue'aki mo e ngaahi sekitoa tautahá, fokotu'u e ngaahi falengāue ki hono fakaivia mo fakatupulekina 'a e ngaahi fakatupu koloa fakalotofonuá ke toe mā'olunga ange hono mahu'ingá mo lava 'o hū atu ki tu'apule'anga.

Ko e 'inasi ki hono fakaiuia e ngaahi pisinisi 'o e to'utupu mo e kakai fefine mo hokohoko atu e ngaahi ngaue hono fa'u e palani ki he lelei ange 'o e 'ataakai he pisinisi. Kau atu mo e langa, ngaahi langa hangē ko e misiume fakafonua mo e poloseki kehekehe.

Hangē pe ko ia Sea na'a ku fakahoko atu, ko e ngaahi 'inivesimeni mahu'inga he tafa'aki ko eni 'oku tanaki atu ki ai e ngaahi 'inivesi mahu'inga he ngaahi tafa'aki mahu'inga 'o e ako, 'o e mo'uilelei mo e ngaahi ngaue langa lalahi.

Ako:

'Oku fakamamafa e fakamatala ki he ngaahi 'inivesimeni he ngaahi tafa'aki ko eni. Te u lave atu ki he ngaahi tafa'aki mahu'inga ko eni hangē ko e ako 'oku fakatokanga'i fakamamani lahi ko e kakai ako lelei ko e fakava'e 'eni ki ha sosaieti lava me'a. 'I he 'ene pehe 'oku tokanga e pule'anga ke fakahoko ha ngaahi 'inivesimeni lalahi 'i he sekitoa ko eni ke fakapapau'i 'oku kau 'a e fanau kotoa pe 'o tatau ai pe pe ko e ha honau puipuitu'a ke ma'u faingamalie ki he ako lelei. Na'a ku fakahoko atu foki 'aneafi e ngaahi hiki e ngaahi totongi, ngaahi tokoni ki he ngaahi sekitoa 'a e ngaahi ako ta'efakapule'anga kae 'uma'a foki 'a e ako 'a e Pule'anga.

Neongo ko e ako ko ha makatuliki ia hotau ngaahi tu'utu'uni ngaue ka 'oku tau toe fakatokanga'i foki 'a e mahu'inga 'a hono poupou'i 'etau kau toulekeleka mo e kau masivesiva. 'I he'ene tu'u ko eni 'oku toe fokotu'u atu 'a e hiki vahenga ko ia na'e fokotu'u ki he ngaahi kulupu tu'ulaveangofua ni hangē ko ia na'e fakahoko 'aneafi. 'Oku felave'i pe 'a e ngaahi fakalelei ki he tafa'aki 'o e ako mo e ngaahi tokoni ki he tafa'aki fakasosiale 'i hono fa'u ha founa ke tokoni ki he fakalakalaka 'a e fonua. Ke tau 'inivesi 'i he ako 'a e to'utupu mo e fakapapau'i 'oku tokanga'i 'etau toulekeleka mo e kulupu faingata'a'ia 'oku tau fakatoka ai ha kaha'u 'oku vahevahe tatau mo tu'umalie ange ma'a e kakai kotoa pe.

Mo'uilelei

Ko e 'inivesi 'i he mo'uilelei, 'Eiki Sea 'oku tau fakatokanga'i 'a e matu'aki, 'a e fatongia mahu'inga 'oku fakahoko 'i hono tokangaekina 'a e mo'uilelei ki he lelei mo e tu'umalie 'a e sosaieti. Hangē ko ia na'a ku fakahoko atu 'a e hiki lahi ki he Patiseti 'a e Potungāue Mo'ui. 'Oku fakamamafa'i 'a e ngaahi 'inivesimeni ko eni 'etau tokanga ke fakapapau'i 'oku tokangaekina fakamo'uilelei 'a e taha kotoa. Ka 'oku mahulu hake eni ia 'i he tupu fakapa'anga. Ko ha nga'unu mahu'inga 'eni ke toe lelei ange 'etau ngaahi tu'unga mo'uilelei 'o fakalelei 'a e ngaahi tokoni 'oku 'omi ki hotau kakaí.

Ne u 'osi lave atu foki kimu'a ki he ngaahi fokotu'utu'u ngaue na'e fakataumu'a ki hono fakalelei'i 'a e fa'unga 'o e mo'uilelei, ako mo e tokanga'i 'o e kau mahaki. Fakatupu 'e he founa ko eni ha founa tu'uloa mo pau 'o lava ke fehangahangi mo e ngaahi faingata'a 'o e 'aho ni mo 'apongipongi. 'Oku tau kau ke fakamalohia ha 'ataakai 'o e mo'uilelei 'a ia 'oku angamaheni 'aki 'a e lelei taha ke ma'u 'e he tokotaha kotoa pe 'a e ongo mo e tokanga 'oku totonu ke nau ma'u ...

<006>

Taimi: 1040-1045

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... ‘Oku ‘ikai ko ha fakamole ‘eni ko e tokateu ia ki hotau kaha’u fakalukufua, ki he mo’ui lelei ‘a ‘etau fānau, kau toulekeleka mo e kau ngāue. ‘I he ‘etau ngāue fakataha te tau langa ai ha founga lelei ki hono tokangaekina e mo’ui lelei ke ho’ata mai ai ho tau ngaahi ‘ulungaanga vahevahe taau, faitotonu mo hono fakahoko ‘a e fatongia ki he lelei taha.

‘Oku ou kole ai kiate kimoutolu kotoa mou pou pou’i ‘a e ngaahi fokotu’utu’u ngāue ko eni ke tupulaki ‘a e fonua pea mo e lelei ki he mo’ui ‘a e kakai.

Ngaahi ngāue lalahi

Ko e ‘invesimeni e ngaahi ngāue’anga lalahi. Hangē pe na’e fakahoko atu ‘a e tokanga ‘a e Pule’anga ke toe lelei ange ‘a e fakalalakaka e ngaahi ngāue langa lalahi. ‘Oku makatu’unga e fakalalakaka ‘a ‘etau Pule’anga ‘i hono fakahoko ‘a e ngaahi palani ko eni pea ‘oku mahu’inga ke mahino kiate kitautolu kotoa mo tau pou pou ki he ngāue. Ka ko e mahu’inga taha ‘oku tau tu’u ma’u ‘i he tokanga ‘o fakahoko ‘a e ngaahi ngāue kuo fokotu’u ki ha ngaahi kaveinga lalahi fēlave’i mo e fakalalakaka ‘o e ngaahi ngāue langa lalahi.

‘Oku fakamatala’i he ‘asenita ko eni ‘a ‘etau ngaahi fiema’u vivili ki he ngaahi ngāue langa lalahi mo fakapapau’i ‘oku tau fakatoka ‘o fakava’e mālohi ki he tupulaki mo e fakalalakaka tu’uloa. Ko e ngaahi kaveinga ngāue ‘oku hokohoko atu ai pe ‘o hangē ko e fengāue’aki mo e Pule’anga mo e ngaahi sekitoa taautaha. Ko e ngaahi ngāue ko eni ‘oku fekau’aki pe ia mo ha langa ‘o e ngaahi hala, hala fakakavakava mo e ngaahi fale mo e ngaahi tupulaki faka’ekonomika, fakatupu ha ngaahi ngāue, fakalahi e ngaahi tu’unga lelei ‘o e mo’ui ma’a hotau kakai.

‘I hono teke ‘a e ngaahi mālohinga ‘o e Pule’anga mo e ngaahi kautaha taautaha fakatou’osi ke lava ke tau ma’u ai ha ola ‘oku lelei ange, fakakaukau fo’ou pea mo e ‘inivesimeni ‘i he ngaahi ngāue langa lalahi. Neongo ia he ‘ikai lava e ngaahi fokotu’utu’u fo’ou ko eni ‘o fakahoko kae ‘ikai ke tokanga’i lelei hono mapule’i ‘etau tu’unga fakapa’anga.

Fakalahi ‘e pa’anga hū mai mo hono tokanga’i ‘a e ngaahi mo’ua. ‘Oku mahu’inga ‘a e ngaahi poutuliki ko eni ke fakapapau’i ‘oku tu’uloa ‘etau fokotu’utu’u langa ngāue fakalalakaka pea ‘oku ‘ikai ke uesia e kaha’u ‘i ha’atau feinga ki ha lelei ‘e ma’u ‘i ha taimi nounou. Kuo pau ke tau fakapotopoto ‘i he’etau tokanga’i ‘a e tu’unga fakapa’anga fakalahi ha founga ke tānaki ai ‘etau pa’anga hu mai mo tokanga’i lelei ‘etau ngaahi mo’ua nō hangē ko ia na’a ku fakahoha’a ki ai ‘anenai ke pou pou ki he ngaahi palani langa ngāue mo langa lalahi.

Ko e halafononga ki ha kaha’u tu’umālie ‘oku makatu’unga ia ‘i ha’atau malava ke langa ha ngaahi ngāue langa lalahi ‘oku ‘i he tu’unga fakaeonopooni. ‘Oku tau tukupā ke tau fononga fakamātoato mo ngāue mateaki ki he lelei tahá. Ko e ngaahi invesimeni ko eni ‘a e tokanga ‘a e Pule’anga ke fakalahi ‘a e ako, mo’uilelei mo e ngaahi ngāue langa lalahi ke pou pou’i ‘a e tupulaki faka’ekonomika, fakalalakaka fakasosiale mo e tu’unga lelei fakalūkufua ‘i Tonga.

‘Eiki Sea, ka ‘oku anga fēfē ‘a e ‘aonga ‘a e ngaahi ‘inivesimení ki he kakai mo tokoni ki he langa fakalalakaka ‘a e fonua? ‘Oku fiema’u ‘a e ‘inivesimeni ki he ako mo e mo’ui lelei mo e ngaahi ngāue lalahi ‘i Tonga ke ‘aonga ki he kakai ‘o e fonuá pea tokoni ki he tu’umālie taimi lōloa ‘i ha founa he ngaahi founa, ko e ako, taukei ngāue.

‘I hono fakalahi ko ia ‘a e tokoni ‘i he ngaahi ‘apiako mo hono fokotu’u ke ako ta’etotongi ‘o a’u ki he foomu 5, ‘e malava ke toe tokolahi ange ai ‘a e fānau ako ‘a e faingamālie ke nau kau atu ki he ako ‘oku lelei. Pea ko ha faingamālie na’e ‘ikai ke a’usia ‘e ha ni’ihi ‘e hoko eni ke toe tokolahi ange ai ‘a e kau taukei ngāue mateuteu lelei ange ke tokoni ki he tu’unga faka’ekonōmika mo sosaieti. ‘Oku tau fakatoka ai ‘a e fakava’e lelei ki ha ‘apongipongi ‘e toe lelei ange. He ‘ikai ke tau ta’ofi ha ngaahi me’a fakapa’anga ‘a e to’utupu mei he ‘enau a’usia ‘a e tu’unga ‘oku totonu ke nau a’u ki aií ka ‘oku mahulu hake ‘eni ia ke fakalelei fakaako pe. Ko ‘inivesimeni eni ko e tokateu ki he kaha’u hotau fonuá.

Ko e kakai ‘oku ako lelei ko ha makatuliki ia ‘o ha tu’unga faka’ekonōmika longomo’ui mo ha sosaieti ‘oku kaukau. ‘I hono teu’i hotau ‘atamai he’etau kei tupu hake ‘a e ‘ilo mo e ngaahi poto’i ngāue ‘oku nau fiema’u ‘oku tau teuteu’i ai kinautolu ke nau hoko ...

<007>

Taimi: 1045-1050

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... ko e kakai ‘oku nau ‘omai ha fakakaukau fo’ou, kau taki lelei mo e kau mataotao ‘o e ‘apongipongi.

Tau visone ki ha Tonga ‘a ia ‘oku ma’u ai ha tokotaha kei iiki kotoa pē ‘a e ngaahi me’angāue mo e ngaahi faingamālie ke fakalalakaka ai. Ko ha Tonga ‘a ia ‘oku ‘ikai ngata pē ‘a e kau ngāue ‘i he taukei ngāue angé ka ‘oku toe fe’au’auhi foki mo e fakaemāmanilahi.

‘Oku tau ma’u ‘a e visone ko ení pea ‘oku kamata ia ‘i hono fakapapau’i ‘oku malava pe faingamālie ‘a e kakai kotoa pē ki he akó. Ko e ngaahi sitepu ‘oku tau fokotu’u he ‘aho ní ‘e hokohoko atu ia ‘i he ngaahi to’umo’ui ka hoko maí. ‘I he’etau fakamu’omu’a ‘a e akó ‘oku ‘ikai ko hono langa pē ‘o ha kau ngāue taukei ange, tau langa hake ha Tonga ‘oku mālohi mo tu’umālie ange. Tau puke fakataha ‘a e taimi ko ení pea ngāue fakataha ki he kaha’u ‘o lava ke lavame’a ‘a e tokotaha kotoa pē. Ko e halafononga ‘eni na’e visone ai ‘a e ‘Uluaki Fā ki ai ma’a hono kakaí ke tu’umālie hono kakaí he maama ‘o e ‘iló.

Ko e visone eni ‘oku tau muimui ki ai.

Ko e Fakaivia ‘a e Kakaí ‘i he Akó:

‘Eiki Sea, ko e ‘inivesi ‘i he akó ‘oku ‘ikai ko ha fakamole pē; ka ko e tukupā mahu’inga eni ki he kaha’ú. ‘Oku tau fakamālohia hotau kakaí ‘o fakafou ‘i he akó. ‘Oku tau faka’atā ke nau malava ke tulifua ki he ngaahi faingamālie ne ‘ikai ke nau lava ‘o a’usiá. Ko e taumu’a ngāue ko ení ‘oku ne ‘omai ha halafononga fo’ou ‘a ia ko hono fakalelei’i ‘a e ivi malava fakapa’angá pea hiki foki ‘a e tu’unga mo’uí. ‘I he ‘etau tokoni ki he fakalalakaka ‘a e tokotaha kotoa pē ‘oku tau tokoni ai ke toe fakalalakaka ange ‘a e tu’unga mo’ui ‘a e tukuikoló mo e ‘otu motú.

‘E tokoni ‘a e kakai ‘oku nau lavemonū ‘i he akó ki hono fakasi’isi’i ‘o e ngaahi tu’unga tukuhausiá, fakangata ‘a e ngaahi fakafē’atūngia ‘i he nofó pea mo langa hake ‘a e mo’ui ‘i he sosaietí. ‘Oku ‘ikai ko ha me’a mahu’inga faka’ekonōmika pē ‘eni ka ko e taha ‘eni ‘a e tefito’i mo’oni fakamo’ui mo faka’ulungaanga. Ko ‘etau ‘inivesi ‘i he akó ko ‘etau fakatu’amelie ia ki ha sosaieti ‘oku tu’umālie mo matauhi ‘i he kaha’ú.

Ko e Ako Kau Kātoá:

‘Eiki Sea ‘oku tui mālohi ‘a e Pule'anga ko ení ki he mahu’inga ‘o e akó ko e halafononga ia ki ha liliu ke toe lelei ange ‘a e tu’unga mo’ui ‘o e sosaietí. Ko e halafononga ‘eni ‘oku mahu’inga ki hotau Pule'angá. ‘E malava ke hoko ‘a ‘etau fakahoko fatongia ko ha me’a ‘e vāofi ai pe toe vā mama’o ange ‘etau fengaue’akí. Ko e fatongia mahu’inga ko ení ‘oku ‘ene fakafoki ‘etau tokangá ki he **mahu’inga ‘o e ako kau kātoá**.

‘Oku ‘ikai ko ha tu’utu’uni pē ‘a e akó ko ha tokanga makehe ke fakapapau’i ‘oku ma’u ‘e he tokotaha Tonga kotoa pē, neongo pe ko e fē feitu’u ‘oku nau nofo aí ‘a e ngaahi faingamālie fakaako ‘oku totonu ke nau ma’ú.

Ko hono fakalahi ‘o e ako ki he ‘otu motú ko ha sitepu ia kuo pau ke tau fakahoko ‘i he ngaahi fakataha te tau a’usia ‘a e, ‘i he ngāue fakatahá te tau a’usia ‘a e taumu’á. Mahalo ‘e fehu’i ‘e ha ni’ihi pe ko e hā ‘oku fu’u mahu’inga ai ‘eni. Koe’uhí ko e akó ‘oku tokoni ki hono fakatupulekina ‘a e ngaahi faingamālie ‘o e mo’uí. ‘Oku fakafou ‘i he akó ‘a ‘etau lava ‘o poupou’i ‘a e vahevahe taaú mo e kau kātoá, fokotu’u ha fakava’e, sosaieti faitotonu mo tu’umālie ange.

‘I hono ‘oatu ‘a e ngaahi ma’u’anga tokoni fakaakó mo e ngaahi faingamālie ki he ngaahi ‘otu motú ‘oku ‘ikai ke tau fakalelei’i pē ‘a e mo’ui fakafo’ituituí ka ‘oku tau fakamālohia ‘a e fa’unga hotau Pule'angá ‘o fakapapau’i ‘oku ‘ikai ‘i ai ai ha taha ‘e li’ekina. ‘Oku ‘uhinga ‘etau tukupā ke fakakau ‘a e ako ki he ‘inivesi ‘i he fakahoko ‘a e ngāue ki hono fakalelei ‘o e ngaahi faleako, ako’i ‘o e kau faiako mo hono ‘oange ‘a e ngaahi ma’u’anga tokoni ki he ngaahi feitu’u mama’ó. ‘Oku kau atu ki ai foki mo hono fa’u ‘o e ngaahi ‘atakai ‘oku ma’u ai ‘e he fānau ako kotoa pē, tatau ai pē pe ko e hā e fakangatangata fakasiokālafí ‘a e faingamālie ke ako tupulaki mo tokoni ki he kaha’u hotau Pule'angá.

‘I he’etau fakahoko iá ‘oku tau poupoua hono paotoloaki ‘o e fakalalakaka fakalukufuá.

Ko e ‘Inivesi ‘i he Tu’unga Mo’ui Lelei.

Ko e ngaahi ola lelei ‘o e mo’uilelei: ‘Eiki Sea ‘oku ‘ilo’i mo’oni ‘e he Pule'angá ni ‘a e felāve’i tonu ‘a ‘etau tu’umālie faka’ekonōmiká mo e **mo’uilelei** ‘a hotau kakai ...

<001>

Taimi: 1050-1055

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Oku mahino mo pau ‘etau vīsone, te tau fakamālohia ‘etau ngaahi ngāue lalahi ki he mo’ui lelei, mo tataki ‘etau ngaahi polokalama ngāue, ki hono tokangaekina ‘o e mo’ui lelei, tautefito ki he ngaahi mahaki ‘oku ‘ikai ke pipihi, te tau lava ‘o a’usia ha ngaahi ola lelei ‘o e mo’ui lelei, ma’a e kakai ‘o Tonga.

Kuo hoko 'a e ngaahi mahaki 'oku 'ikai ke pipihí hangē ko e ngaahi mahaki mafu, suka, mo e kanisā, ko ha ngaahi faingata'a 'oku 'ikai ngata pē 'i he'ene tu'u fakatu'utāmaki ki he mo'ui lelei 'a e ni'ihi fakafo'ituitui, ka ki he tu'unga faka'ikonōmika foki 'a hotau fonua.

'Oku fakafuofua ko e fakamole ki he mahaki 'oku 'ikai pipihi 'a e fonua ni, 'oku 'i he pēseti 'e 8.3 'o e fakatupu koloa mo e ngāue fakalotofonuá. Ko e fakamole lahi eni, pea 'oku ne fakafē'atūngia'i 'etau tupulaki faka'ekonōmika. 'Oku malava ke ta'ofi kei taimi mo fakasi'isi'i 'a e uesia 'o e fokoutua ko eni, 'i hono fakahoko 'a e tokoni taimi totonu, ako, mo e kau atu ki he ngaahi tokoni ki he mo'uilelei. 'Oku ola lelei ange 'a e ngāue 'o ha fonua 'oku mo'uilelei hono kakai.

'I he taimi 'oku tau'atāina ai hotau kakai mei he ngaahi nunu'a fakamāmani lahi mo e ngaahi fokoutua ko eni, 'e lelei ange 'enau fakahoko ngāue 'i he ngaahi ngāue'anga, poupou ki he ngaahi 'ilo ngāue fo'ou, mo poupou'i 'a e tupulaki faka'ekonōmika 'oku tau faka'amu ke a'usia. 'Oku ne fakasi'isi'i 'a e ngaahi fakamole ki he tokangaekina 'a e mo'uilelei, 'a ia 'oku ne fakamafasia'i 'etau Patiseti fakafonua, 'o lava ai ke tau vahevahe lelei mo lelei ange 'a e ngaahi ma'u'anga tokoni. Ko e uho 'o ha Sosaieti Tu'umālie 'oku 'i he tu'unga mo'uilelei 'a hono kakai.

'Oku 'ikai ngata pē 'i hono fakatupulaki 'o e ngaahi ola 'o e mo'ui lelei 'a e tu'unga lelei 'o e mo'ui fakafo'ituitui, ka 'oku ne toe fakatupulaki foki ha 'ātaki 'oku mo'ui lelei mo malu. 'i he taimi 'oku mo'ui lelei ai hotau ngaahi fāmili, 'oku tupulaki hotau tūkuikolō mo e 'otu motu pea 'oku fu'u tu'u mālohi ange hotau Pule'angá mo e fonua.

- **Ko e tu'unga matatali hotau 'inivesi 'i he tu'unga te tau matatali, matu'uhekina 'a e ngaahi fakatamai;**

'Eiki Sea, ko ia ai, 'oku 'ikai ngata pē 'i he tu'unga malu faka'ikonōmika, ko e ngaahi ma'u'anga tokoni faka-natula, 'i he'etau loto vilitaki 'a 'etau malava ke matu'uaki mo ikuna'i 'a e ngaahi faingata'a, tautefito ki he ngaahi palopalema fakamo'ui lelei, fokoutua fakamāmani lahi.

Ko hono fakaivia 'a 'etau ngaahi founa fakahoko ngāue, ki he mo'ui lelei, pea mo e ngaahi me'afua faka'ehi'ehi mei he ngaahi fokoutua ni 'oku 'ikai ko ha fili fakafo'ituitui pē, ka ko e me'a mahu'inga. Te tau fai ha 'inivesi he ngaahi ngāue ko eni, tau fakamālohi ai fakamālohi ai 'a e fakava'e 'oku 'i ai 'a e tu'unga mo'ui lelei hotau fonua.

Founa ngāue lelei ki hono tokangaekina 'o e mo'uilelei, ko e 'uluaki malu'i ia, 'o fakapapau'i 'oku tau mateuteu lelei ange ke matu'uaki 'a e ngaahi fokoutua fakatu'upakē. 'Oku tokanga ai 'a e Pule'angá ke vahevahe 'a e ngaahi ma'u'anga tokoní, ke fakaivia 'a e ngaahi ngāue langa lalahi ki he mo'ui lelei.

Ko e pa'anga kotoa pē 'oku faka'aonga'i, ki he ngāue ko eni ko e tokateu ia ki hotau kaha'u fakalūkufua. Ko ha kaha'u 'e lava ke fehangahangai ai 'a Tonga mo ha fa'ahinga fokoutua ki he mo'uí 'i he loto vilitaki mo mālohi.

‘Oku ‘i ai hotau fatongia ‘iate kitautolu ki he ngaahi to’u mo’ui ka hoko mai, ke langa ha fa’unga ngāue ke paotoloaki ai ‘a e mo’ui lelei, ‘oku ‘ikai ngata pē ‘i he’ene matu’uaki ka ‘oku ne malu’i kitautolu mei he ngaahi fakatamaki ‘e ala hoko.

- **Ko e ‘Inivesi ‘i he tupulaki faka’ikonōmika;**

‘Eiki Sea, ‘oku tokanga ‘a e Pule’anga ko eni, fakahokohoko atu ‘a e ngaahi ngāue ke a’usia ‘a e tupulaki faka’ekonōmika ma’a e Tonga kotoa pē. ‘Oku tau ‘i ha taimi ‘oku mahu’inga ke fakahoko ‘a e ngaahi faitu’utu’uni lelei mo tu’uloa, ke ma’u ‘a e halafononga ‘oku ou tala kae monū ta’ehano tatau. Ko e ‘inivesi ‘i he ngaahi ngāue langa lalahi, ‘ikai ko ha founga ngāue pē, ka ko e ngāue matu’aki mahu’inga ke fai ‘a e tokanga ki ai.

<002>

Taimi: 1055-1100

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... ‘I he ‘etau ma’u ‘a e ngaahi ma’u’anga tokoni ko eni ki hono fakalelei’i ‘a e ngaahi halapule’anga, hala fakakavakava, ngaahi taulanga mo e ngaahi mala’e vakapuna mo e ngaahi fale ‘a e Pule’anga ‘oku tau fa’u ai ‘a e ngaahi ma’u’anga ngāue ma’a hotau kakai mo fakasi’isi’i ‘a e ta’ema’u ngāue. ‘Oku ‘ikai ngata pe ‘i he fakatupu ‘a e ma’u ngāue ka ‘oku kau lelei eni ki he fengāue’aki fakataha ‘o faingofua ange ki he ngaahi koloa, ngāue mo faingofua ange ‘a e fefolau’aki ki he ‘otu motu.

‘Oku tohoaki’i ‘a e ngaahi ngāue’anga lalahi ‘a e ‘inivesimeni ‘o tatau pe fakalotofonua mo fakavaha’apule’anga. ‘I he taimi ‘oku ‘ilo ai ‘e he kau ‘inivesitoa ha Pule’anga ‘oku fakalalakaka ‘oku ‘i ai ‘a e faingamālie lahi te nau tokoni ke fakaivia ‘a e ngāue mahu’inga ‘oku fakahoko.

‘Oku faka’ai’ai ‘e he tokoni ko eni ke toe lahi ange ‘a e ngāue faka’ekonōmika ‘i he ngaahi sekitoa ‘o hiki’i ai ‘a e ngaahi faingamālie fakapisinisi’ mo e ngaahi ‘ilo ‘oku fo’ou. Ko e lelei ‘oku ma’u mei he ngāue ko ‘eni ‘oku mahulu atu. ‘Oku malava ‘e he ngaahi ngāue faka’ekonōmika ‘o fakatupu ‘a e pa’anga ‘oku toe lahi ange, lelei ange ‘a e tu’unga ‘o e nofo mo lelei ange ‘a e tokoni fakasōsiale. ‘Oku ‘ikai ko e ngaahi mata’ifika pe ka ko e ngaahi fakalalakaka mo’oni ‘i he mo’ui ‘a e kakai Tonga ‘o fekau’aki mo hono langa ha kaha’u ‘oku ma’u ai ‘a ‘etau fānau ‘a e ngaahi faingamālie ‘oku totonu ke nau ma’u. ‘A ia ‘oku tupulaki ‘a e mo’ui hotau tukuikolo mo e ‘otu motu pea mo ha Pule’anga mo ha fonua ‘oku tu’u mateuteu ki ha fakatamaki mo tu’umālie.

Tu’unga ‘o e mo’ui (standard of living)

Ko ‘inivesi ‘i he tu’unga ‘o e mo’ui. ‘Eiki Sea ‘oku tokanga e Pule’anga ke ngāue atu ki he fakalalakaka ‘o e tu’unga ‘o e mo’ui ‘oku ‘i ai hotau kakai. Ko e fakalalakaka hotau fonua ‘oku makatu’unga ia he ngaahi ngāue lalahi hangē ‘oku fakahoko atu ‘oku ne faipoupoua ‘etau ngāue mo e mo’ui faka’ahó. Ko e huitu’a ia ki he langa hotau kaha’u.

Ko e ngāue langa lalahi ‘oku ‘ikai ko ha ngāue pe ke fakatu’umālie ka ko e fatongia pe ‘oku pau ke fakahoko malava ke lelei ange mo ‘atā ki he taha kotoa ‘a e ngaahi ngāue langa lalahi pea falala’anga ka ‘oku ‘ikai ko ha kehe pe ke tau ma’u. Ko e langa e ngaahi

ako ko e fakaonopooni pea te ne ‘omai ha ngaahi ‘ātakai ako ‘oku toe makehe ange ‘i hono teuteu’i ha ngaahi mataotao ke tataki ‘a e fonua.

‘Oku tau faka’amu ki he ngaahi ako kuo fakanaunau’aki ha naunau fakaonopooni mo faka’ai’ai ‘etau fānau ‘aki e ngaahi naunau ke tokoni ki he ngaahi fekumi fakaako ‘oku nau fakahoko. Tau faka’amu foki ki ha falemahaki ‘oku fakanaunau’aki ha ngaahi me’angāue fakaonopooni mo lelei ke mahino ‘oku lelei ‘a hono fakahoko ‘a e fatongia ke tokanga’i e mo’uilelei ‘a e kakai. Ko e lelei ange ‘a e ngaahi naunau ki hono tokangaekina ‘a e mo’ui lelei ‘e tokoni ki he tolonga ‘a e mo’ui ‘a e kakai pea toe fakalalakaka ‘a e ngaahi ngāue fakafaito’o ‘oku fakahoko.

Tau vakai atu ki he ngaahi me’angāue ma’u’anga ivi ‘uhila ‘oku falala’anga pea tufaki mai ha ‘uhila ‘oku ngāue lelei ki he ngaahi ‘api mo e pisinisi. Ko e lelei ange ‘a e ma’u’anga ivi ki he ‘uhila ‘e tokoni eni ki he tupu faka’ekonōmika, fakalahi e ma’u ngāue ‘o tokoni ki he fakalalakaka ‘oku tu’uloa.

‘Oku tau fakakaukau loto pē ki ha hala fononga ‘oku tokalelei mo falala’anga ke malu ange mo faingofua ange ‘a e fefononga’aki ki he taha kotoa pe. Ko e tu’unga lelei ange ‘o e ngaahi hala, ngaahi taulanga mo e ngaahi mala’evakapuna te ne fakasi’isi’i ‘a e taimi ai ‘a e fakamole ki he fefononga’aki pea toe fakalahi ange ‘a e ngaahi ngāue faka’ekonōmia. Ko e ‘inivesimeni ‘i he ngaahi ngāue langa lalahi ko e ‘inivesimeni ia ‘i he ‘ātakai ‘oku toe lelei ange ki he Tonga kotoa. Ko e ‘inivesimeni hotau kaha’u pea mo ‘etau fānau pea mo e fonua.

Ko e ngaahi fakalalakaka ko eni te tau langa ai ha kaha’u falala’anga mo monū’ia ma’a e kaha’u ‘o Tonga mo ngāue’aki ha ngaahi founa fo’ou ke fakalalakaka’i ‘a e tu’unga ‘o e mo’ui.

Fakalalakaka ki he kaha’u

Ko e fakalalakaka ki he kaha’u ‘Eiki Sea matu’aki tui foki ‘a e Pule’anga ko e fakalalakaka ki he kaha’u ‘i he hokohoko atu mo e tu’uloa ‘a e ngaahi ngāue langa lalahi ‘a e Pule’anga. Ko e palani ke nofo ‘a e tokanga ki hono tokoni’i ‘a e ngaahi ngāue langa lalahi ke pou pou ki he ngaahi sekitoa...

<003>

Taimi: 1100-1105

‘Eiki Minisitā Pa’anga : ... ngaahi sekitoa faka’ekonōmika hangē ko ia na’e fakahoko atu, ‘a e takimamata, ngoue, toutai pea pehē foki ki he fakatupu koloa. Ko ha toe fakalahi ange ‘etau ngaahi ngāue langa lalahi, ko ‘etau fakaivia ‘a e ngaahi sekitoa ke toe longomo’ui ange pea ‘omai ha lelei fakalūkufua ki he kakai ‘o e fonua.

Hangē ko ia na’e fakahoko atu, ‘i he takimamata ko e lelei ange ‘a e ngaahi hala, uafu kau ai mo e ngaahi motu iiki, mala’evakapuna mo hono ngaahi naunau felāve’i, te ne tu’uaki atu mo toe fakafaingofua’i ange ‘a e folau mai ‘a e kau folau’eva’eva mei ha tapa pē ‘o māmani mo faingofua ‘a ‘enau ‘a’ahi holo ki he ngaahi koló, ngaahi ‘otumotu ‘i hotau ki’i fonua ni. Ko e tokolahia ange ‘o e kau folau’eva’eva, te ne fakalahi ‘a e pa’anga

hū mai, toe fakalahi mo ha ngaahi ngāue ma'a e kakai, pea pehē ke toe mo'ui ange 'a e sekitoa ni.

'Oku 'aonga foki ha ngaahi me'angāue fakaeonopooni he sekitoa ngoué ke fakapapau'i 'a e malava 'a e fefononga'aki mo ha ngaahi feitu'u malu ke tuku ki ai 'a e fua 'o e ngoué, fakasi'isi'i ai 'a e mole mo e ta'e'aonga 'a e fua 'o e ngoue, kae lelei ange mo lahi ange 'a e tupu mei he ngoué pea mo hono fakamāketi'i foki ki tu'apule'anga mo fakalotofonua. Ke poupou'i ha ma'u'anga vai 'oku lelei mo ha founa ngāue fo'ou 'oku fu'u fiema'u ke matu'aki matu'uaki 'a e feliliuaki 'o e 'eá pea mo e lelei ange 'a e ngoue.

'I he fakatupu koloá 'oku malava ke tau fe'auhi ai 'i he tu'unga fakamāmani lahi 'o makatu'unga 'i he ngaahi me'angāue fakaeonopooni. Ke tohoaki'i mai ha ngaahi 'inivesimeni faka'ai'ai ha tupu 'i ha tupu fakatupu koloa, pea poupou ki he fakalalakaka 'a e tekinolosia fo'ou mo teke ai pē kimu'a 'etau tu'unga faka'ekonōmika.

Ko e fatongia ki he hokohoko atu 'a e ngaahi langa lalahi ko e fatongia pē 'oku fakahoko ko e siofaki ki he kaha'u 'o e fonua. Ko e tukupā ki ha langa ha fonua 'oku lahi 'a hono ngaahi faingamālie faka'ekonōmika, fakalahi 'a e ngaahi fakakaukau fo'ou pea mahino ko e tangata mo e fefine'i fonua Tonga kotoa 'oku 'atā ke ma'u hono faingamālie.

'Oku tui 'a e Pule'angá, kapau ko 'etau 'inivesi he kaha'u hotau fonuá pea fakapapau'i ko 'etau fānau mo e to'u mo'ui hokó, te nau fononga 'i he fonua 'oku tu'umālie, matu'uaki 'a e ngaahi feliuliuaki mo matauhi foki.

'I hono fakakātoá ko e ngaahi 'inivesimeni kotoa ki he ako, tokanga'i 'a e mo'uilelei, mo e ngaahi ngāue langa lalahi 'a e fonuá 'oku mahu'inga eni ke langa hake ha sosaieti 'oku tu'uloa, mo'uilelei, pea tu'umālie foki 'i Tonga ni. Pea mo fakapapau'i 'e hokohoko atu 'a e fakalalakaka mo ha kaha'u lelei ange ma'a e Tonga kotoa.

'Oku 'ikai malava 'e he Pule'angá ia ke ne fakahoko tokotaha pē 'a e ngāue fakalalakaka ni. Ko e lava mo ola lelei ki hono fakahoko 'i he'etau ngāue fakataha mo e Fale 'Eiki ni, ngaahi vāhenga fili mo e ngaahi kolo, mo hono fakanofonofo fakasosiale, ngaahi kautaha tautaha, ngaahi pisinisi 'a e Pule'anga, ngaahi sosaieti sivile mo e sino 'ikai faka-Pule'anga, ngaahi siasi, ngaahi kulupu kakai fefine, to'utupu mo kitautolu kātoa. Ko e ivi lahi ia 'etau tu'u fakataha mo kau kātoa 'i he loto fungani, he mateaki mo e 'ofa fonua 'o fetakinima 'etau ngaahi 'iló mo e taukei ki he langa mo e a'usia ha lelei ma'a Tonga.

'Eiki Sea, fai atu 'a e faka'amu mo e fakamā'opo'opo 'o e ngaahi fakamatala ko ia na'e fakahokó fekau'aki mo e ngaahi kongokonga lalahi 'o e Patiseti. Ko u fakamālō atu he faingamālie ke fakahoko atu 'a e Patiseti ki he ta'u fakapa'anga 2025/2027.

Fakamā'opo'opo ki he Fakamatala Patiseti 2025/2027

Patiseti ni 'oku 'ikai ko ha pepa fakapa'anga pē, ka ko e hala folau ki ha kaha'u lelei ange mo monū'ia ma'a Tonga. 'Oku ngali taumama'o 'a e taumu'a 'oku mau fokotu'ú ka 'oku malava ke tau lākai e patiseti fe'amokaki 'o e ngaahi ta'u fakapa'anga kimu'a mo e lolotongá ki ha Patiseti 'oku palanisi pea siofaki ha hulu he ta'u hono 3. 'Oku 'ikai ko ha pehē ke fakafuofua fakapa'anga pē ke faingamālie ka ko e fakamo'oni na'a mau tukupā ke pule'i fakapotopoto pea mo e fakalalakaka 'oku matauhi. Hangē ko ia na'e fakahoko

atu, 'oku fakakaveinga 'a e patiseti ke langa 'a e ngaahi makatu'unga pē paotoloaki 'a e tupulaki faka'ekonōmiká ke kātōi 'a 'emau taumu'a ngāue.

'Oku mau fakatokanga'i ke langa hake 'a e tu'unga faka'ekonōmika ...

<004>

Taimi: 1105-1110

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... kuo pau ke tau 'uluaki 'inivesi he ngaahi sekitoa tefitō. Ko ia ai ta'u 'e tolu ka hoko mai ke fakahoko 'a e ngaahi 'inivesimeni lalahi he ngoue, toutai mo e takimamatá. Ko e ngaahi sekitoa ni ko e huitu'a 'o 'etau 'ekonōmika pea 'i hono fakaivia kinautolu ke tau fakatupu ha ngāue hiki hake 'a 'etau tu'unga faka'ekonōmika pea fakalalakaka e tu'unga mo'ui 'a e Tonga kotoa. Ka 'oku 'ikai ko e tupulaki faka'ekonōmika pē 'a e tokangá, mau tokanga tatau pē ki he tu'unga mo'uilelei fakasosiale hotau kakai.

Ko e patiseti ni 'oku ne vahe'i 'a e pa'anga lahi ki he mo'ui mo e akó, fakalelei'i 'a e ngaahi falemahaki mo e ngaahi kiliniki ke fakapapau'i 'oku malava ke 'inasi e Tonga kotoa he faingamālie 'i he ngāue fakafaito'o lelei ange. Te mau fakalalakaka 'a e ngaahi ako ke maa'u, ke ma'u he'etau fānau 'a e ako lelei ange teuaki ai kinautolu ki ha kaha'u 'oku mohu faingamālie. Ka 'oku 'ikai ngalo 'a kinautolu 'oku tu'u laveangofua 'i he'etau nofó. 'Oku fakakau ai 'i he patiseti ni 'a e ngaahi tokoni kia kinautolu taautaha mo e ngaahi fāmili faingata'a'ia ke fakapapau'i 'oku langa hake e tokotaha kotoa neongo e tūkunga 'oku nau 'i ai.

Ko e 'ata kitu'a mo e taliui e makatuliki 'i he pule'i 'o e ngāue fakapa'anga. Ko e patiseti ni 'oku ne fakatatau ki he fa'unga patiseti fakapule'anga 'oku hā ia ko 'etau ngaahi ngāue fakapa'anga 'oku 'atā, 'ata ki tu'a pea tali ui ki he kakai.

Ko e patiseti ni ko e sitepu mahu'inga ia ki he Tonga 'oku monū'ia mo taau. Ko e tukupā ia ki hotau kakai ke tau pule'i fakapotopoto 'enau koloa pea tau 'inivesi 'i honau kaha'u. 'I he'etau fakataha te tau langa ha fonua mālohi ange, tu'u he kina mo matauhi.

Malava Patiseti ke a'usia taumu'a e Pule'anga

Ko e malava e patiseti ke a'usia 'a e taumu'a 'a e Pule'anga, 'Eiki Sea ko e patiseti ni hangē na'e fakahoko atu 'ikai ko ha ngaahi mata'ifika pē ko hono fo'u fakalelei ha halafolau 'oku ne takiamo e Tonga ke fakalalakaka mo e 'inasi kotoa 'i he tupu faka'ekonōmika.

Ko e fa'unga lelei ke tokanga mālohi 'aupito e ngaahi sekitoa 'oku mahu'inga, 'oku matu'aki mahu'inga ke tau monū'ia faka'ekonōmika he ngoue, toutai mo e takimamata mo e ngaahi sekitoa tefito ki he'etau tupulaki faka'ekonōmika.

'I hono fakalanga e ngaahi 'inivesimeni pau 'i he ngaahi sekitoa ni tau fakatoka ai ha makatu'unga mālohi ke a'usia e ngaahi taumu'a 'a e Pule'anga. Ko e konga matu'aki mahu'inga 'a e Patiseti ni 'oku tau tukupā ke tau fengāue'aki mo hotau ngaahi hoangāue.

‘Oku mau fakatokanga’i ‘a e mahu’inga ‘o e fengāue’aki fakataha mo e ngaahi kupu fekau’aki fakalotofonua mo tu’apule’anga ke tau langa fakalalakaka faka’ekonōmika.

Ko ‘etau faipau ki he ngaahi Lao ki he Langa mo e hoko atu hono fakahoko ‘o e ngaahi fakalelei ngāue ‘oku tau taaimu’a ai ke teke langa fakalalakaka faka’ekonōmika tu’upau mo tupulekina he kaha’u. Ko e patiseti ni ‘oku faitatau ki he Palani Fakalalakaka Fakafonua ‘a Tonga hono II pea teuteu ki he Palani Fakalalakaka Fakafonua ‘a Tonga hono III. ‘Oku ‘ikai ko ha hoko noa pē eni ka ko e fa’u ke fakapapau’i ko ‘etau palani fakapa’anga ke fenāpasi mo e ngaahi taumu’a ‘etau palani ngāue taimi lōloa.

Ko e patiseti ni ‘oku fakamamafa e ngaahi polōseki ‘o e sekitoa sosiale kau ai ‘a e mo’ui, ako mo e malu fakasosiale ‘o fakamahino ai pē ‘a e tukupā ke fakatupu ha sosaieti ‘inasi e kātoa.

Fengāue’aki mo e pou pou mei he ngaahi kupu fekau’aki

‘Oku ui ‘aki he Patiseti ni ‘a e tu’u fakataha, fengāue’aki pea mo e pou pou mālohi mo e ngaahi kupu fekau’aki ke teke kimu’a ‘a e ngaahi fokotu’utu’u ngāue fakalalakaka faka’ekonōmika mo matauhi.

Ko e kaha’u hotau fonua ‘oku tefito ia ke ‘uuni hotau ivi ke fakatahataha hotau loto mo hotau fakakaukau ke fakahoko ‘a e ngaahi ngāue lelei. Ko e patiseti ni ‘oku fakamamafa ‘a e fatongia mahu’inga ‘e lava ke fengāue’aki fakataha ke ne langa ha fonua tu’u he kina mo monū’ia

Ko e fakaafe ia ki he ngaahi kupu fekau’aki kotoa mo e ngaahi pisinisi taautaha, ngaahi kautaha sosaieti sivile mo e ngaahi hoangāue he langa fakalalakaka ke nau kau mai ki he ngāue mahu’inga ni. Ke tau kau kotoa ‘e lava ai ‘etau fakapapau’i ko e ngaahi fua ‘o e tupulaki faka’ekonōmika ‘oku vahevahe taau, ko e fakatupulaki ai ha faingamālie ma’a e Tonga kotoa. Ko ‘etau Fakamatala Patiseti ‘oku ne fakahā mahino ‘a e matu’aki fiema’u ke tau fengāue’aki ...

<005>

Taimi: 1110 – 1115

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... ke paotoloaki hotau ivi he ngaahi pisinisi taautahá, ngaahi Kautaha Sōsaieti Sivilé mo e ngaahi hoa ngāué. ‘E malava ke tau a’usia e ngaahi tefito’i taumu’a ngāue langa ke matu’uekina ‘a e fakatamaki ‘i he fonuá, lelei ange e fakahoko fatongiá mo ma’ama’a ange ‘a e ngaahi ngāue ‘a e Pule’angá mo fakatou faingamālie faka’ekonōmika. ‘Ikai ko e ngaahi kaveinga ngāue pe ka ko e ngaahi makatu’unga mahu’inga ke ne fakafōtunga ‘a e kaha’u hotau fonuá.

‘Oku ‘i ai e ivi mālohi he’etau tu’u fakatahá, tau ngāue fakatahá ‘e malava ai ‘etau malu’i ‘a e tu’utai hotau Pule’angá pea tofa e hala ki he kaha’ú ke tau ‘inasi tatau. Ko e ngaahi fakataha ko iá ‘oku ngāue fakataha ko iá te ne hiki hake ‘a e tu’unga ‘o e nofo ‘a e Tongá ‘o ‘ikai li’ekina ha taha.

Tukupā ‘a e Pule’anga ke langa ha Tonga mālohi mo monū’ia

‘Eiki Sea ‘oku kei tukupā ai pe ‘a e Pule’angá ke langa ha Tonga mālohi mo monū’ia. Ko e patisetí ni te ne tofa ai pe ha halafolau ke fakaola e mafai faka’ekonōmika hotau fonuá mo fakapapau’i ‘a e fakalalakaka ‘oku matauhi.

Ko e ngaahi ‘inivesi he ngaahi sekitoa ‘o hangē na’e fakahoko atú, huitu’a e ‘ekonōmiká ‘oku tau taumu’a ke fakatupu ha faingamālie ma’a hotau kakaí ke langa ha ‘ātakai mo’ui mo e ngaahi pisinisí. Ka ‘oku ope atu ‘emau tukupā he tupulaki faka’ekonōmiká. ‘Oku fakamu’omu’a e tūkunga mo’uilelei ‘a e kakaí ‘o fakafou he ngaahi polokalama fakasōsiale, fakalalakaka e mo’uilelei pea hiki hake ‘a e ngaahi tu’unga ‘o e akó. ‘I he ‘ene pehē tau fakapapau’i ai ‘oku ‘inasi e Tonga kotoa tautefito kiate kinautolu faingata’a’iá mo tu’u laveangofuá he ngaahi faingamālie ‘o e fakalalakaká.

‘Oku mau tu’uaki e fakalalakaka fakapotopoto mo matauhí pea ‘i he taimi tatau fakatupu ha ‘atākai ‘okú ne talitali lelei e ngaahi pisinisi fakalotofonuá mo e ngaahi ‘inivesimeni mei tu’apule’angá. ‘Oku mahu’inga eni ke langa fakalalakaka he taimi lōloa mo matu’uekina.

Ko e patisetí ni ko ha fakamo’oni ke tau ‘inivesi hotau kakaí mo e ngaahi sekitoa tefitó. ‘Okú ne langa ha makatu’unga ki he Tonga ‘oku leleiangē mo tu’uhekina ‘o ‘ikai ‘i he ‘ahó ni pe kae ‘i he kaha’ú foki.

Ngaue fakataha mo e Fale Alea mo e kakai ‘o Tonga ke a’usia ngaahi taumu’a kuo fokotu’u ‘e he patiseti

Ko e ngāue fakataha mo e Fale Aleá mo e kakai ‘o Tongá ke a’usia e ngaahi taumu’a ‘oku fokotu’u ‘e he Patisetí. Ko e ‘ahó ni ko u fie fakahoko atu ko e ola lelei hono fakahoko ‘o e Patiseti ‘a Tonga ki he ta’u fakapa’anga 2025 – 2027. ‘Oku makatu’unga ia ke paotoloaki ‘etau fakakaukau mo ‘uuni hotau ivi ‘o tau ngāue fakataha. ‘Oku ‘ikai ko ha me’a pe ‘a e Pule’angá, ko e uki ia fakafonua e fiema’u ke fengāue’aki lelei mo tukupā mālohi ki he tokotaha kotoa he Fale Aleá mo hotau kāingá, kakaí foki.

Ko ‘etau fetakinimá, malava ke tau fakapapau’i ko e ngaahi tu’utu’uni fakapatisetí ‘oku ‘ikai ke fakafiemālie pē, ka ‘oku faitatau mo e ngaahi taumu’a fakalao ‘okú ne fakafongā’i e fiema’u ‘a e kakaí. Ko e fekau’aki mahu’inga ia ‘okú ne poupou’i mo fakamo’oni’i ‘a e ngaahi palani fakapa’anga ‘o fakapapau’i ko e ngaahi palani ‘oku mālohi mo ngāue, mahu’inga tatau mo iá ko e fengāue’aki mo e kakai ‘o Tongá.

Ko homou ngaahi le’ó, ngaahi fale’i pea mo e ngaahi fakataha ‘oku mahu’inga. ‘Oku ‘ikai ke ne ho’ata pe ‘a e ngaahi mahu’inga e fokotu’utu’u fakapatisetí ka ‘okú ne fakapapau’i ko e ngaahi fokotu’utu’ú ‘oku fakapatonu ki he fiema’u ki he fiema’u ‘a e kakaí.

‘I hono ohi ha ‘ulungaanga ‘o e ‘ata kitu’á mo e taliuí ‘oku tau fakalotolahi’i ai ha ongo ‘o e kau ki aí mo e ngāue fakatahá. ‘A ia ‘oku mahu’inga ki hono fakahoko lelei ‘a e ngaahi taumu’a fakapatisetí. Ko hotau tukuingatá ke poupou ki he ‘ata kitu’á, taliuí mo e ngāue kotoa ha feitu’u pe hotau fonuá.

Ko e ngaahi makatu’ungá ni ‘oku ‘ikai ko ha fakakaukau pe ka ko e makatoka ‘oku langa ai ‘etau fakalalakaka faka’ekonōmiká mo e fakasōsialé. He ko e ongo’i ‘e he tokotaha

kotoa ‘oku mahu’inga mo ha’ana e ngāue ‘o fakaili ai ha fe’inasi’aki he fatongia. ‘Okú ne takiekina ‘a ‘etau fononga ke a’usia ‘etau ngaahi taumu’á.

‘I he fengāue’aki mo e Fale ‘Eiki ni Sea mo e kakai ‘o e fonua ‘oku tau fakapapau’i ai e malu ‘o ‘etau fa’unga pulé, pouaki e kau katoá pea takimu’a he langa fakalalakaka ‘oku matauhí. Hangē pe ko e fakahoko atú ‘oku ‘ikai ko ha fatongia pe eni ‘a e Pule’angá ‘oku tau fevahevahe’aki he misiona ma’a kitautolu katoa. Hono paotoloaki ‘a e laumālie ‘o e ngāue fakatahá ‘i he “fala ‘a kāingá” ‘oku tau kafataha ai ‘etau ‘iló mo e ngaahi koloa ‘oku tau ma’ú ke fakaivia’aki kitautolu ke matatali ha faingata’a pea fakaola ha faingamālie he Patiseti ‘o e ta’u 2025 – 27.

Tau laka pe kimu’a mo tu’u fakataha he ‘ilo pau ko e paotoloaki hotau ivi te nau fakahopo ha monū’ia ...

<006>

Taimi: 1115-1120

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ..., mo e malu ma’a Tonga mo hono kaha’u.

‘Eiki Sea, ‘i he’etau hanga he halafononga kuo tofa he Patiseti ni, ‘oku ai e tu’amelie mo e ‘amanaki ki ha kaha’u lelei ange ma’a Tonga.

Ko e fakama’unga ‘etau tokanga ki he tupulaki faka’ekonōmika, matauhi e fakalalakaka, pea mo e tūkunga mo’uilelei ‘a e kakai, ‘oku makalohi ai ‘a Tonga ke matu’uaki e ngaahi pole, pea fakaola e ngaahi faingamālie ke fakalaka ai.

Ko hono ohi e fengāue’aki, felupe e ngāue fakataha, pea fehokotaki mo e ngaahi kupu fekau’akí, ‘e hā mahino mo malava e hala ki ha Tonga ‘oku tu’uhekina mo monū’ia.

‘I he’etau kau kotoa, ‘uuni fakataha hotau ivi, ‘e lava ke tau langa ha Tonga monū’ia mo matu’uekina, ‘o fakapapau’i ha kaha’u lelei ki ha tokotaha kotoa. Ko e laumālie ‘o e ‘ilo founa fo’ou mo e tu’uhekina ‘oku ne tala hotau Tonga, ‘te ne kei teke hotau fonua kimu’a, pea fakatupu ha kaha’u mohu he palōmesi mo e faingamālie.

Tau fononga koeni ‘o e ta’u fakapa’anga 2025 mo e tu’amelie mo e loto lahi, ‘i he ‘ilo pau, ko ‘etau ngāue fakataha, te tau fakafuo ha Tonga tu’umālie mo kau kotoa he ngaahi ta’u ka hoko mai. Ko e patiseti kuo fakahā atu, ko e halafononga ‘oku tofa ke tau fononga ai mo hotau fonua ki ha feitu’u ‘o e tupu faka’ekonomika, fakalalakaka, pea tukunga mo’ui lelei ange e Tonga kotoa.

‘Okú tu’u pe ‘etau visone’: Ke tau fononga mo lava’i e ngaahi pole ‘oku tu’unuku mai ka tau kaimelie he faingamālie kotoa pe ‘oku tau a’usia’ ki ha fakalalakaka lahi ange. Ko e visone ko ia’, ‘oku ‘ikai ko ha misi, ka ko e taumu’a ‘e a’usia kapau te tau ohi e fengāue’aki, ngāue fakataha, pea fehokotaki mo e ngaahi kupu fekau’aki kotoa pe.

Ko ‘etau ngāue fakataha ko ia’, ‘e maama ange ai e hala ke tau a’usia ha Tonga ‘oku tu’uhekina mo monū’ia. Ko e taha mo e faaitaha ‘a ‘etau kaveinga folau ‘i he’etau feinga ke langa ha kaha’u monū’ia mo matu’uekina ma’a Tonga. Ko e pole ia ki ha Tonga lelei

ange. Ko e ‘uuni hotau ivi, mo tākanga ‘etau fohe, te tau a’usia ha Tonga ‘oku monū’ia, kaungā ‘inasi he faingamālie, pea tupulaki he ngaahi ta’u ka hoko mai.

Ko hotau kaha’u’ ke tau langa fakataha, ‘i he kau mai ‘a e ‘Eiki, pea ‘e hoko ‘o mo’oni. Ko e lelei ne mau ngāue ki ai. Ko e lelei pe ‘a e kakai. Ko e halanga folau pe ia ki he fonua ‘o e monū’ia

Mālō ‘aupito e ma’u faingamālie Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō, ‘Eiki Minisitā, fakamālō atu, ‘io mou pasipasi mai Hou’eiki mālō e. Tau foki mai leva ki he ‘etau ngāue Hou’eiki, mālō e kei ma’u ivi e ‘Eiki Minisitā hono me’a mai ‘aki fekau’aki mo e pa’anga e fonua pea mo e anga hono founa mo hono tauhi pea mo e tu’uloa mo e ngaahi lea tauhitohi ‘oku ne me’a mai ‘aki, Hou’eiki ‘oku ‘i ai foki ‘a e pepa ‘e 2 ‘oku ‘ia au, pepa ‘e taha mei he Komiti. Pepa ‘e taha ko e pepa ia ‘a e Pule’anga, ‘a ia ko e Patiseti, ko e Lao ia. Ko u vakai hifo pe ki he ‘etau Tu’utu’uni ‘oku ‘i ai pe ‘a e me’a ‘oku lave ki ai ‘a e tu’utu’uni ki ha Mēmipa ‘e fakahū mai mo ha fakamatala ki ha’ane Lao Fakaangaanga ka ‘oku ‘ikai ke u sio ‘oku ai ha Lao Fakaangaanga. Ko e meimei ko e pepa ko eni na’e ‘omai mei he Komiti ko e feme’a’aki ia ‘o felāve’i pea mo e pa’anga tatau pe na’e me’a ki ai ‘a e Minisitā pea ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a na’e tali ‘e he Komiti ‘e Pule’anga ‘i ai ngaahi me’a na’e ‘ikai ke tali he ‘e Pule’anga.

Mou ki’i tokoni mai ange pe ko fē me’a te tau kamata mei ai koe’uhi pea hoko atu ai pe ‘etau, malanga fakataha pe, ‘io. Mou poupuu ki ai? Sai tau kamata leva. Te u vakai atu pe ko ia ‘oku fakaulo maama mai, pea kamata leva ‘e ia ‘a e malanga, ‘a Tongatapu 5, me’a mai.

Tapou ke kimu’a pea fa’u Patiseti ke fai ha fakataha fakafonua mo e ngaahi kupu fekau’aki

‘Aisake Eke: Sea, tapu mo e Feitu’u na pehē ki he Hou’eiki Komiti Kakato fakatapu pe fakafeta’i pe ki he ‘Eiki koe’uhi ko ‘etau a’u mai ki he ‘aho ni pea fakamālō lahi pehē ki he Minisitā Pa’anga koe’uhi mo e Palēmia pea mo e teuteu ‘o ‘etau Pa’anga Patiseti ki he ta’u ni. Sea, ko e fatongia foki ko eni e langa fonua hangē pe ko e me’a na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā, ko e Patiseti ko e ‘ikai ko e fika pe. Ka ko ‘etau fakakaukau eni ko e hā ‘a e tu’unga ‘a e ngaahi makatu’unga mo e ngaahi me’a mahu’inga ‘oku tau pehē ‘oku fiema’u he fonua ke ...

<007>

Taimi: 1120-1125

‘Aisake Eke: ... ‘oku tau pehē ‘oku fiema’u he fonuá ke tataki ki ai ‘a e fonua ko eni, me’a ‘oku tau mahu’inga’ia ai. Pea ‘oku tukufua mai pē ‘a e palani fakaluku, lolotonga ke feinga’i ke ma’u ha fonua ‘oku tu’umālie ange pea ‘ikai ngata a’i ke ne lava pē ‘o matauhi pea mo e fonua ‘oku nonga pea mo e fonua ‘oku tau fakalalakalaka Sea. Pea ‘i he ‘ene pehē ko e Patiseti ia ko e me’a ia ‘a e taha kotoa pē pea ko e faka’amú ia he koe’uhí he ko e Patiseti ia ‘oku fakatefito ia, ko e hā, ko e fua ia ‘o e ngāue ‘oku ma’u ‘e he fonuá mo e fokotu’utu’u ngāue.

Pea 'i he 'ene pehē 'a'ana Sea na'e 'i ai 'a e faka'amu ia 'a e motu'á ni ke, kimu'a pea Patiseti ko ení ka ko u tui ki he kaha'ú, ui ha'atau fakataha fakafonua, *national summit* tau ha'u kotoa ki ai ngaahi kupu kotoa pē fekau'aki 'o e pisinisí, Pule'angá, *private sector*, 'alu ai foki mo tautolu Fale Aleá. He koe'uhí ka tau fai ha felingiaki ko e hā e tu'unga 'oku 'i ai e fonuá, ko e hā e ngaahi me'a 'oku lelei, ko e hā e me'a 'oku matavaivai, hā leva e me'a te tau faaitaha ai pea tau 'alu. He 'oku mahu'inga foki 'a e mahino pea mo e tukupā he kamatá. Ka ko u tui ko e me'a ia 'oku ou fakatokanga'i 'i he kaha'ú 'oku mahu'inga ia koe'uhí ke tau ma'u 'a e kamatá, tau kamata fakataha.

Kae kehe he ko e mahu'inga ia 'o e langa fakalalakaká 'Eiki Sea 'oku fakatefito ia ko e tufotufa ko ē monū'ia 'o e fonuá ni 'oku fakatefito ia he lao ko ē 'oku tau fa'u 'i Fale Aleá ní 'a e laó. Pea 'ikai ngata aí ko e hā e ngaahi polisí 'oku fokotu'utu'u he Pule'angá koe'uhí ke ne tufotufa e monū'ia. Pea 'ikai ngata aí ko e hā 'a e fa'ahinga founa ngāue 'oku fakahoko 'e he Pule'angá mo e toenga e fonuá, 'ulungaanga fakafonuá *culture*. Ko e hā e 'ū ngaahi *institution* mo hono, 'a e Pule'angá pe 'oku ne lava 'o mafeia, fakahoko e fatongia 'i he olá pe 'ikai.

'A ia ko e ngaahi 'a, pea 'ikai ngata ai ko 'etau vā, fengaue'aki mo mulí. Ko e hā 'etau fengaue'aki mo mulí ko e hā mo 'etau sio ki he kaha'ú, ko e ngaahi kātoa e ngaahi 'ātakai ko ení Sea kātoa ia ko kinautolu ia 'oku nau fakamāfana'i pe fakamomoko'i 'a e anga ko ē 'o 'etau langa fakalalakaká. Pea 'oku ou fakamālō pē au 'Eiki Sea, faingamālie foki tautolu Fale Aleá heni, tau ma'u ā 'etautolu e faingamālie. Fai pē ha ki'i vakavakai atu, anga e vakai ki he'etau langa fakalalakaká ka 'oku ou tui 'oku 'i ai pē 'a e tokanga 'a e kakaí, te nau 'omai ha'anau ngaahi fakakaukau ki he'etau langa fakalalakaká.

Hoha'a Tongatapu 5 ki he ivi malava e Tongá ke matauhi ngaahi fatongia mahu'inga ki he fonuá

Sea ko e me'a 'uluaki 'oku fai ki ai e hoha'á, ko e langa fakalalakaka ha fonua 'oku tau 'uluaki fehu'i 'a e fo'i fehu'i ko ení. Me'á ní 'oku lava he fonua ko iá 'o tauhi pe ia? Me'a ia 'oku ui ko e *viability*. 'Oku *viable* 'a Tonga? 'Oku lava 'e Tonga 'o tokanga'i pē 'a Tonga 'o tauhi 'a Tonga? Pea ko e fehu'i ia ko iá Sea 'oku 'uluaki kamata ia he me'a ko eni. Ko e hā 'a e koloa mo e mafai mo e me'a 'oku 'omai kuo 'osi 'omai pe ia he fonua ko iá 'oku 'i ai e koloa fakafonua *natural resources* pea mo hono kakai. Ko e hā e mafai? Ko e hā e *potential* ma'a e fonua ko ia? Pea tau fakahoa ia ki he 'ahó ni, ko 'etau tu'u ko ē he 'ahó ní 'oku mahino 'oku 'ikai ke tau *viable* tautolu, 'oku tau kei fakafalala pē ki muli 'i he me'a lahi. Ka ko e mafai 'o Tonga ke ne lava 'o mafai, Sea 'oku 'ikai ke u tātāla'a, ma, lava lelei. Ko tautolu pē ngāue'i, tahí ē.

Ko e punake ko ē he folofolá 'oku 'ikai ke u fa'a vakai au, ka hala, ko 'ene lau pehē, fonua monū'ia mou lotú, 'uluaki ko homou lotú. Neongo pē 'oku tau maumau'i e Sāpaté ka 'oku talamai 'oku monū'ia e lotú. Pea ko hono 'uá 'oku nau pehē mai, ko e fu'u kekelelé pea ka hala e kekelelé ko tahí. Ka 'i he'ene pehē Sea ko u tui ko e fehu'i 'uluaki he 'oku felāve'i hangatonu eni pe 'oku lava he Pule'angá 'o matauhi 'a 'etau ngaahi fatongia mahu'inga ki he fonuá. Ko 'eku tali ki aí, 'ika'i. Ko e hā hono 'uhingá 'oku fe'amokaki e Patiseti ia 'a e Pule'angá 'a 'etau 'a e Patisetí. Fe'amokaki pē mei he ta'u 'e tolu kuo 'osí 'o a'u mai ki he ta'u ní mo e ta'u kaha'ú mo e ta'u 'e ua hoko maí. 'A ia ko 'etau, ka 'oku tau pule foki ia. Fe'amokaki 'aki 'a e Patiseti ka hokó 'a e nō mai 'a e 15 miliona 'o fakapalanisi 'aki 'a 'etau Patisetí. Pea 'oku 15 miliona ai pē ngaahi ta'u kimu'a pea kau ki ai mo e ta'u lolotongá.

Tau fiefia foki ‘oku ‘osi ‘omai ‘a e Fakamatala Pa’anga ki he 22/23 ‘oku ne ‘omai ‘oku ‘i ai e ‘ova ai, tau palanisi 11.2 miliona ka ko e toenga mo’ua ia Sea na’a tau ‘omai, ko ‘etau nō tautolu mei he Pangikē *IMF* 21 miliona pea 15 fakalotofonua. ‘A ia ‘oku 36 ia. Kae kehe ko ‘eku lave pehē pē koe’uhí ke tau lave’i pē ‘a e me’a ‘oku tau ‘i ai pea tau mei ai ‘etau loto lahi mo ‘etau ngāue atú Sea. Sai te u toki lave mai au Sea ‘amui ...

<001>

Taimi: 1125-1130

‘Aisake Eke: ... me’a ia ‘oku ou fakatokanga’i ‘i he Patiseti ko eni ‘oku ‘ikai ke fetaulaki ‘a e taumu’a ko ē ke matauhi ‘a ‘etau tu’unga faka-pa’anga, mo e ngaahi fokotu’utu’u ko ē ‘oku ‘omai, ka ko ‘etau laku fakakaukau pē, he ‘oku ‘i ai ‘eku ki’i hoha’a ‘a’aku ki ai ‘oku ‘ikai ke na fenāpasi, ‘oku na fehu’u naua, ‘alu naua ki he feitu’u kehekehe, ka teu toki lave atu au Sea, kau lave mai au ki he ngaahi me’a lalahi.

Sea ‘oku mahino pē foki ko e fonua ni, fakatefito ‘aupito ‘a e tu’unga fakapa’anga, ‘i he me’a ko eni, pea ‘oku fa’a, manatu’i ko e me’a ia ‘oku fa’a o atu ko ē ‘i he ngaahi fakataha ‘i he ngaahi fonua lalahi pea mo e ngaahi *donor*; pea nau pehē mai, ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fonua ia ‘i he Pasifiki ‘oku fakatefito ‘i he ngaahi me’a lalahi ko eni ‘e 3;

1. Ko e *migration*, ko e kumi hūfanga ko ē ki muli.
2. Ko e tokoni, *aid*, ngaahi me’a ko ē ‘oku tokoni mai, pea ko hono...
3. Ko e pa’anga ko ē ‘oku ‘omai ko ē ‘e he kakai muli ki heni.

‘Oku nau hanga ‘enautolu ‘o pehē, fakakalalalasi, sai Pasifiki ‘oku ‘i ai ‘a e ni’ihi ‘oku ui ko e *MAR*, ‘a ia ko e ‘uhingá fakatefito he *Migration Aid* pea mo e *Remittances*, ka ‘oku nau fa’a *resist* foki, tuku ‘a e lau pehē. ‘Oku o pē homau kāinga ‘o ngāue’i pea laku mai ‘a e silini, pea ‘ave mo ‘emau me’i kava he e, ka ko e fa’ahinga ‘ulungaanga ia ‘oku nau talamai, ka ‘oku ou tui, tau mafai tautolu ke lava ‘o langa ha Tonga lelei.

Ka u foki mai ki he ngaahi me’a lalahi Sea. Ko e langa fakalalalaka ko eni ‘oku ‘omai Sea, meimei faka’avalisi mai ‘a Tonga ‘i he pēseti ‘e 2. Tau sio leva ki he me’a ‘oku tonu ke lava ‘e Tonga ia ‘o ngāue’i ke a’u ki ai. Ka ‘oku ‘ikai ke tau lava ‘i he ‘aho ni, pea ko e fehu’i leva ko e hā ha’atau me’a ‘e fai lava ‘o ngāue’i eni.

Tokanga Tongatapu 5 fu’u si’isi’i ‘a e fakaivia fakaseniti 3 miliona e sekitoa toutai

Ko e sekitoa ko eni vahe 3 pē foki ‘etau ‘ekonōmika Sea, ‘uluaki fakatefito he ngaahi koloa fakaenatula, *primary sector*, ko e *industry*, pea mo e *industry* fika 2, ‘a e ngaahi ngāue ngaahi koloa. Pea ko hono tolu, ‘a e ngaahi ngāue ko ē he ‘ekonōmika ko e *services*. Ko e kau, lahi taha foki ‘etau koloá ‘oku ma’u ‘a tahi, pea mo ‘uta, ko ia eni ‘oku tau faai pē, tō lalo ko ē he’etau me’a. Pea ko ‘ene ha’u ko ē ‘oku tō lalo ia ‘oku *negative* ia ‘i he ta’u kuo ‘osi, ka ko e fehu’i foki ia. Toutai, ke mea’i ko e tahi ē talamai ‘a e ika ‘enau lele ‘anautolu ki Fisi mo fē. Ka ko e fehu’i, ko e hā ‘a e me’a ‘oku si’isi’i pea mamafa ‘a e ika, ko e hā ha’atau me’a ‘e fai kae lava ‘o fakalahi mai, ko e hā ‘a e palopalema? Lava ia ‘e Fisi ia, o nautolu ‘o toutai, lahi ‘a e ika ma’ama’a, tautolu mamafa, mamafa ko ē ‘a e ika.

Pea 'oku ou tui ko e fehu'i eni ia ki he kau ō 'o toutai pē ko e hā ha me'a 'e fai 'e he Pule'angá, ko e hā ha me'a 'e fai, fakalahi'i 'a e vaka toutai? 'Ilo pē 'e au Sea ko e Feitu'u na, 'oku 'i ai ho vaka toutai ke 'alu ki ai. Ka 'oku faka'amu ke fai ha talanoa, ko e hā ha me'a te tau fai kae lava ai 'a e fakalahi'i 'a e kau ō 'o toutai, kae ma'u 'a e iká pea ma'ama'a, pea 'ikai ngata ai pea uta atu. Tō lalo 'aupito 'a e uta iká ki muli Sea. Pea 'ikai ngata aí, mamafa 'a e ika ko 'ene si'isi'i, 'oku 'i ai pē tokoni 'oku 'omai ko e 3 miliona, ka 'oku ou tui 'oku 'ikai ko e me'a ia, fu'u si'isi'i e ki'i seniti ia. Ka 'oku ou tui ko e fo'i me'a eni 'oku ui koā ko e hā, *big bank*, 'ano tataha ha fu'u fo'i 'ai lahi. He ē ko e *big bank*, koe'uhí kae lava 'o mānava hake, pea ko e halafononga pē ia 'a e ngaahi langa fakalalakaka 'a *Korea* Tokelau 'a *Kolea* Tonga, ko *Singapore* 'a e anga ko ē 'enau tu'u.

Ka 'oku 'i ai 'a e fatongia mahu'inga ia ai 'a e Pangikē Pule ke tokoni mai ki Falepa'anga, mālō pē 'a Falepa'anga 'a e si'i fai 'a e ngaahi ngāue ka 'oku ou tui mahu'inga 'a e Pangikē Pule ke ha'u 'o longomo'ui fu'u longo mate 'aupito. Pea 'oku ou tui ka ko e fu'u ivi lahi ia, tautefito 'i he me'a ko eni, *mark* he ponite koe'uhi he 'oku fu'u mamafa foki 'a e totongi tupu, pea 'oku ou tui ko e taha ia 'oku si'i 'ikai ke ō 'a e mātu'a, kae kehe ka 'oku ou lau fakalukufua kau toki foki mai.

Tokanga ke fakaivia 'i he sekitoa langa ngaahi kautaha Tongá ke lava nau fe'au'auhi he ngaahi poloseki ngāue lalahi

Sea ko e me'a 'i he langa, kautaha ko eni 'etau langa ko eni ko ē 'a e 'u *industry* ko ē hono hoko, ngaahi koloa, sekitoa eni 'oku longomo'ui, pēseti 'e 6, ka 'oku lahi taha pē foki ai ko e ngaahi langa, ngaahi kautaha langa, ko ia 'oku longomo'ui. Ka ko e me'a ke fakatokanga'i Sea, ko e fehu'i, ko hai 'a e ngaahi kautaha 'oku fai 'a e langa ko ia? Lahi taha 'o e ngaahi kautaha ia ko eni ko 'etau mātu'a Tonga, Siaina, konga Siaina, ko e lahi tahā ia ko e ngaahi fu'u kautaha muli. Hā 'a e me'a 'oku si'isi'i ai 'a e Kautaha Tonga.

Ko e lahi taha heni, koe'uhi ko e ngaahi fiema'u ko ē 'oku 'omai 'e he Pangikē 'a Māmani mo e ngaahi *project*, pea 'ikai ngata ai, 'ikai ke nau ma'u 'enautolu 'a e mafai faka-pa'anga, ke nau talangāue ki he ngaahi ngāue ko eni. Ka ko u tui totonu, 'e tokoni 'a e Pule'anga ke tau 'ai, 'ai 'i 'a e ngaahi Kautaha Tonga ko ē, lava 'enautolu 'o fai 'a e langa. Ke nau lava 'o hā? Piti (*bid*) ki ha ngaahi ngāue 50 miliona, tau lava 'etautolu 'o fengāue'aki mo e Pangikē Pule 'ave ha fu'u fo'i silini ke 'osi 'a e ngaahi kautaha ta'u 'e 10 mei heni, lava 'a e ngaahi Kautaha Tonga ko eni 'o nau mafai 'a e ngāue 'o lava 'o a'u ki he hā, *project* 100 miliona. ka ko e, tau fetokoni'aki ...

<002>

Taimi: 1130-1135

'Aisake Eke: ... fetokoni'aki foki, ka ko e me'a ia 'oku hoko heni longomo'ui ka ko e Tonga mahalo 'oku toko taha pe toko ua heni toenga ngaahi kautaha kehe ia. Pea ko e hā e me'a 'oku hoko? 'alu e pa'anga ia ki muli Sea. Ko u tui ko e me'a ia ke fakatokanga'i.

Pea ko hono ua Sea na'e fai 'a e tokoni ke feinga'i hake mo e fanga ki'i ngāue langa fanga ki'i kautaha iiki 'o fai ko eni 'o tokoni ki hono langa e fanga ki'i fale ko eni kau ai e 'Atatā si'i 'a e ko eni 'a e fanga ki'i fale ne uesiá. Ke 'ilo ko e hā e me'a ne hoko ki he fanga ki'i kautaha ko ia toe mālōlō e fanga ki'i kautaha ia. Na'a tau faka'amu ke tau hanga

‘o pusiaki’i ‘a e fanga ki’i kautaha pehē koe’uhī ke nau kau mai hangē ko e laú kau mai he faingamālie ō mu’a ‘o kau he faingamālie, ka ko ‘ene tu’u ko ē he taimi ni.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakatonutonu Sea.

‘Aisake Eke: Tohi Tangi ko eni na’e ‘omai he si’i kau ngāue ki heni.

Sea Komiti Kakato: Ki’i fakatonutonu fakamolemole.

‘Aisake Eke: Si’i mate atu ai mo’ua ni he kautaha ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakamolemole pe Fakafofonga ē.

‘Aisake Eke: Mālō, mālō ‘aupito.

Sea Komiti Kakato: ‘Io Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu mo e Feitu’u na Sea tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa e Fale Alea ‘o Tonga. Sea ‘oku ‘i ai pe faka’apa’apa lahi ia ki he Fakafofonga mo ‘ene malangá. Sea ka ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a ai Sea ‘oku tonu ke ma’u tonu e kakai e fonua he ‘oku nau fanongo letiō mai. Sea ka u lave atu pe ki he ki’i me’a ‘e taha. ‘Oku lahi e ‘isiu ia Sea, ka u lave atu pe ki he ki’i me’a ko eni. Ko e langa ko eni ko ē fanga ki’i fale ko eni ko ē sunami Sea ‘oku fai kotoa pe he fanga ki’i kautaha Tonga. ‘Oku ‘i ai e kautaha tonga ai ‘oku nau mo’ui pea ‘oku lalahi ai ‘enau ngāue. Tuku pe Sea ke u ‘oatu e fakatātā ko eni. ‘Oku ‘i ai e kautaha ko e *Dr Dre*. Ko *Dr Dre* na’e kau hono pusiaki’i he langa ko eni pea ‘oku a’u e *Dr Dre* ‘e Sea he taimi ni ngaahi fale ‘oku ne langa he langa sunami ‘o miliona Sea. Mahalo ‘oku ofi atu ‘i he 1.5 miliona ‘a e *current process* ‘oku fai ‘e *Dr Dre*.

‘Oku ‘i ai mo e ngaahi kautaha kehekehe pe ia ‘i he langa sunami ‘oku nau mo’ui he me’a ko eni Sea. ‘Oku ‘i ai e fanga ki’i kautaha ia ‘oku mate, ‘io, ka ko e peseti ‘e 60 ‘o e fanga ki’i kautaha na’e pupuhi ‘i he Pule’anga ‘oku nau mo’ui mei he ngāue ko eni. ‘Oku ‘ikai ha kautaha muli ia he langa ko eni Sea. Pea ‘oku lolotonga langa ‘a e Pule’anga ki he teuteu ko eni ki he forum ko e ‘ū kautaha tonga mo ia. Ko e *Dr Dre* ‘oku a’u he taimi ni ‘ene ngāue ki he fo’i kautaha ‘e 1 ki he 600000 Sea. Sea ko e ngaahi *information* ia ‘oku fie fanongo mai ki ai e kakai, he ko e me’a ia ‘oku pupuhi he Pule’anga ko eni. Ko ‘etau hanga ‘o teke ‘a e langa, mahalo na’a ke me’a pe ki he Patiseti ko eni ‘a e langa ko ē ‘a e ‘uhinga ko ē...

Lord Nuku: Sea kātaki pe Sea ko ‘eku ki’i tokanga atu pe ki he fakatonutonu ko ē na’e fai.

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Minisitā, mālō ‘aupito ho fakatonutonu fakatatau mo ‘etau Tohi Tu’utu’uni te u tali pe au ho fakatonutonu he koe’uhī ko e fakatonutonu ia ‘a e Feitu’u na he ‘oku ke mea’i lelei anga e ngāue, ‘io ‘Eiki Nōpele ‘Eua.

Lord Nuku: Sea ko e ‘uhinga pe fakatonutonu ki he fakatonutonu ...

Sea Komiti Kakato: ‘Io fakatonutonu mai e Feitu’u na.

Lord Nuku: Ko e hā e me'a ko ē 'oku hala. Ko e me'a ia 'oku fakatonutonu, ka 'oku 'ikai ko 'ene me'a hake 'a'ana 'o malanga.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko 'eku fakatonutonu Sea. Ko e *information* ko ē na'e 'ohake 'oku hala Sea 'oku mate e 'ū kautaha Tonga 'oku hala ia Sea.

Lord Nuku: Ko ia ko e me'a pe na'a ku tokanga au ki ai ta ko ē 'oku hala 'a e me'a ko ē 'a e Fakafofonga 'a eni ko eni 'oku ne hanga 'o fakatonutonu mai. Pea ko ia mahalo 'ikai pe ke fu'u mahino kiate au he 'oku mate pe fanga ki'i kautaha Tongá ia. Ka ko 'ene fakatonutonu mai 'oku hala 'ene me'á pea ko u tui 'oku 'osi 'ene fakatonutonu kae hoko atu e malanga ko ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Aiske Eke: Tapu mo e Feitu'u na.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ka u ki'i tokoni atu ai pe. Sea ko e ngaahi lelei na'e ma'u he langa sunami pea mo e Pule'anga Sea 'oua 'e fakasi'isi'i'i e me'a na'e lavá. Ko e me'a ko ia 'oku lava pea 'oku 'i ai e mo'ui 'oku ma'u ai.

Sea Komiti Kakato: Sai pe 'Eiki Minisitā ko ena 'oku a'u mai ho'o me'a 'oku ke me'a ki ai, pea 'oku fakatokanga'i pe he kau Mēmipa 'o e Fale ni, hoko atu Tongatapu 5.

'Aisake Eke: Sea ko ia Sea, pea ko e me'a ia 'oku ou fiefia ai he kaveinga ko ē 'Eiki Minisitā 'oange faingamālie mo e Tonga tu'u 'o ngāue. Ko e me'a ia 'oku ou fiefia ai, ka 'oku mahu'inga foki ke tau fetokoni'aki ko e ki'i ni'ihiki ko eni ko u lau 'e au na'a ku kau au mo e Tongatapu 1 mo e 'Eiki Nōpele he ō vakai e tohi tangi si'i kei tangi e kaume'á a'u ki he 'aho ni. Pea 'oku nau ō ange 'a e 'osi ko ē mahalo na'e mei fiha fitungofulu valungofulu e fanga ki'i kautaha ka kuo faaihifo.

Kaikehe ko 'eku lave 'uhinga 'oku 'i ai e ngaahi pisinisi Tonga 'oku nau kau he ngaahi me'a ke nau tokanga tokoni'i kinautolu koe'uhī ka nau lava 'o 'ohake koe'uhī he ko e me'a lahi taha 'ia kinautolu ko e tu'unga fakapa'anga. Ka 'i he'etau fetokoni'aki langa e Tongá ke nau lava e me'a ko ia.

Sai foki mai ki he kaveinga ko eni 'o e hikihiki e koloa Sea, taha foki ia 'o e kaveinga he 'aho ni. Ko e hikihiki e koloá 'oku 'uhinga ia ki he ngaahi me'a kehekehe. 'Oku lahi e ngaahi me'a ia 'oku nau kau ki ai, ka na'e toki mahino mai foki 'a e hiki ko eni tautefito ki he loló. Ka ko eni kuo 'osi 'alu hifo e lolo ia ki lalo he taimi ni Sea koe'uhī pe foki kuo ngali kuo ki'i nonga hifo 'a e Hahake Lotoloto pea 'ikai ngata foki ai....

<003>

Taimi: 1135-1140

'Aisake Eke : ... tautefito ki Siaina 'oku ki'i holo 'enau tu'unga faka'ekonōmika. 'A ia ko e fiema'ú, tau kamata ko 'Initia 'oku ki'i kake hake. Ko hotau ngaahi fonua 'Iulope tautefito ki Siamane, na'a nau fakafalala ko ē he loló nau 'osi kumi 'enautolu e ngaahi me'a kehe. Sai ko e 'uhingá ia ka ko e 'uluakí ia ka kuo 'alu hifo ki lalo. Ko 'Epeleli na'e holo 'a e hikihiki 'o peseti 'e 4.6. Ko 'ene holo ko ia, ko e holo ko ē 'a Ma'asi ki 'Epeleli mei 'alu hake 'aki e poini 'e .6 Ko e lahi tahá ko e koloa ko ia me'akai mo e

me'a ko ia 'a Tonga ni 'a 'etau koloa fakalotofonua. Ko e me'a ko ia 'oku ha'u mei mulí ia 'oku si'isi'i pē ia 'ene holo.

Tokanga ki he hiki lahi totongi koloa 'i Tonga ni kau ai kapapulu makatu'unga mei he hiki lahi ngaahi kautaha 'enau tupu

Ka ko e me'a lahi hono 2 ko e taha ia 'o e 'uhinga 'oku hiki ai 'a e koloá fu'u lahi e tupu ia 'oku hanga 'e he ngaahi kautahá 'o hilifaki he' enau koloá. Fu'u lahi *profit margin*. 'Ikai ko ha me'a eni ia na'e tala pē ia he fakataha ko ia na'a mau lele atu ai ki he *IMF* te mau toki lele atu ki ai he ta'u ni. Na'a mau 'i ai he ta'u kuo 'osi he fakataha ko ia he *Spring*. Ko e fakalūkufua ia he vakai'i 'e he pangikē 'e he *Reserve Bank* 'e he *IMF* ko e hiki ko ia 'a e koloa, toe hiki mo e ngaahi tupu ia ko ē ngaahi kautaha. Pea 'ikai ngata aí, ko e hiki ko ē vāhenga ko e tupu ko ia ko e ki'i hiki na'e vāhenga mei he kakai, hala ki'i me'a si'isi'i. Hoko ia 'i Tonga ni, pea mea'i pē 'e he 'Eiki Minisitā 'oku tokanga'i 'o e ngāue ko ia. Pea ko 'ene pehē kapau ko e palopalemá hiki, ko e palopalemá 'oku mamafa ai pē e ika. Ko e iká mea'i pē 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga ko e tute ko ē 'enau lolo, tā 'oku 'ikai ke tute ia koe'uhi foki ke o ma'ama'a. Kae o mai me'a, mamafa ka ko e fehu'i ko e hā e me'a ke tau fai ke ne fai 'a e me'a ko eni. Ko e me'a ia 'oku hanga ai 'e he Pule'angá 'o fokotu'u 'a e sino ko ē koe'uhi ko e *Competent Authority* pē ko e fakafuofua mahu'inga ko e fakafuofua ko ē e mahu'inga. Ko e kongá ko ia.

Sea, toki kapa pulú eni mou mea'i pē te u ki he konifelenisi. Ko e 'omai ko ē tupu ia 'alu hake 'o peseti 'e 46 'a e 'alu ko ē 'a e tupu. Holo mai 'a muli ia toki tataha he kaume'a ko eni. Ka ko e palopalemá foki ia meimei ko e kau *wholesale* ko ia 'i Tonga ni ia mo e ngaahi meimei ko e toko 2 pē toko 3 'oku ne hanga 'o pule'i *monopolise* 'e nautolu. Pea 'i he 'ene pehē, mahu'inga e fatongia ko ē oku fai 'e he *Competent Authority* ke tu'u mai. He ko e hā hono 'uhinga? He ko hono taumu'á eni. 'Uluakí, 'ai pē *fair trade practices* 'ai pē pisinisi taau pē.

Veivosa Taka : Sea..

'Aisake Eke : Ka 'oku fu'u lahi 'a e totongi, pea ko e tu'u ia ko ē he taimi ni, ..

Sea Kōmiti Kakato : Ki'i 'oleva hifo Tongatapu 5 ē. 'Io Ha'apai 13.

Veivosa Taka : Sea ko 'eku tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea tapu mo e Fale 'Eiki ni. 'Eiki Sea ko 'eku kolé 'oku ou ki'i tōmui ke kole ange mu'a ki he Fakafofonga ko e peesi fiha 'oku me'a mai ai ke u muimui ai. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : 'Oku tau lolotonga malanga fakalūkufua he taimi ni 'e Fakafofonga. Ko 'etau foki pē ki he patiseti ko ē fakavouti te tau 'alu fakavouti leva ē. 'Oku malanga fakalūkufua mai pē Fakafofonga fakamolemole.

'Aisake Eke : 'Io mālō Sea.

Veivosa Taka : Ke 'omai e peesi ke u vakai ki ai he me'a 'oku malanga ki ai.

'Aisake Eke : 'Oku 'ikai ke 'asi e me'a ko eni he 'oku 'ikai ke tohi'i hena. Ko e me'a 'oku 'oatu felāve'i pē. 'Osi eni pea ta ki'i ō kitu'a he taimi *coffee* kae faka'osi ai leva ka u 'osi.

Veivosa Taka : Sea kole atu ke 'omai e peesi ke tau, ke u sio ki ai kae toki fai 'ene malanga.

Fokotu'u Tongatapu 5 ke fakaivia mafai Va'a Pule Fe'unga ke tēkolo'i palopalema hikihihi totongi koloa

'Aisake Eke : Peesi 43 ki'i 'alu pē ki'i me'a hifo ange ki ai. Sai ka u hoko atu. 'A ia ko e tu'u ko ia he taimi ni tonu ke vakai'i kotoa ngaahi koloa ngaahi *services* 'a e fonua ni, ka ko e palopalemá ko e si'i ivi ngāue ko ē Potungāue 'ikai ke ne lava. Pea ko u fokotu'u atu, 'oange ha pa'anga lahi ki he Potungāue ko eni. Kapau 'oku mou fiema'u ke tukuhifo e *inflation* koe'uhi ko eni, fakalahi'i 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'oange ha silini ka tau tukuhifo he ko eni 'oku 'alu pē tupu ia 'o peseti 'e 75. Mou me'a ange ki ai 'a e hikihihi pē koloa ia kae tukuhifo. Ko u kole atu fakalahi'i ē he kapau 'e lahi ē te tau lava tautolu 'o tukuhifo kātoa tataua e koloa ika, lele kātoa he kuo paa'usi'i e me'á ia koe'uhí ko e me'a. 'A ia ko e mahu'inga fika 2 ia Sea, 'oku 'uhinga ai e hikihihi 'ikai ngata ko e koloa, hiki e tupú ia e ngaahi pisinisi ki 'olunga. Ko hai te ne fai 'a e ngāue ko ia, Pule Fe'unga. Ka ko e hā te u 'oange ai ki ai e nima mo e va'e hūfanga he fakatapu ka ne lava 'o fakahoko.

Ngāue mahu'inga fakahoko 'e Tongatapu 5 ko e mēmipa 'i he Pule Fe'unga Potungāue Fefakatau'aki

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea ko u kole pē ki he Fakafofongá ke fakamolemole pē ki'i tokoni atu pē. Sea 'oku mahu'inga 'aupito tapu mo e Feitu'ú na mo e Hou'eiki Mēmipa e Komiti, 'a e me'a ko ia 'oku malanga mai ki ai e Fakafofonga. 'Oku mo'oni he 'oku Mēmipa he *Competent Authority*. Pea 'oku 'ikai ngata ai Sea ko e ngāue ko ia 'oku fakamatala ki ai e Fakafofonga ko e ngāue mahu'inga 'oku mau lolotonga ngāue fakataha ki ai, pea ko u fakamālō au he kau mai 'a e Fakafofonga pea ko e Sea 'o e Komiti Pa'angá ki ai. ...

<004>

Taimi: 1140-1145

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... 'a e ngāue ko eni ka ko 'eku fakahā atu pē au ke mea'i he Fale ma lolotonga ngāue pea mo e Fakafofonga ko eni he *Competent Authority* ko e ngaahi me'a ko ē 'oku ne fakamatala mai mau lolotonga ngāue ki hono fakahoko. Pea 'oku kaunga lelei ki he ki he fonua Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō mālō e tokoni 'Eiki Minisitā.

'Aisake Eke: Mālō mo'oni ko 'ema kole pē 'a maua 'ema komiti toe 'omai ha kau ngāue ke nau lahi he 'oku ma pehē atu kau ngāue mou kumi'i kātoa mai e ngaahi koloa ko eni mahalo 'oku koloa pē 'e 30 'oku pule'i. Mou 'omai kātoa ha, ngaahi koloa. Talamai 'oku mo'oni pē foki nautolu mahalo ko ha toko nima pē. 'Oiauē fakapō te mau fēfē? Pehē atu pe foki mautolu he taimi na'a mau ngāue fuoloa ai, taimi ko ē na'a mau toko nima fai e ngāué. Ka 'oku mo'oni nautolu ia. Sai ange pea ko e me'a ia ko u 'ohake e kaveinga ko eni Sea. Te tau lava 'o tukuhifo e koloa ko

eni 'aki e fakalahi 'a e ivi 'o e ma'u mafai ko eni ka ne lava 'o tukuphifo kitautolu he ko e kongā lahi taha ia hikihiki 'a e koloa he fonua ni.

Ko hono hoko ko ē 'a e hiki ko ē 'a e koloá kau ai eni Sea 'a e mahu'inga ko ē e pa'anga Tongā *exchange rate* pea 'oku mahu'inga he 'oku tau ngāue fakataha heni mo e Pangikē Pule fakamālō he ngaahi ngāue. Pea ko u tui kuo 'ohake 'e he 'Eiki Minisitā ke tau ngāue vāofi. Pukepuke e silini ki 'olunga he ko 'enau tukuphifo ko ē e pa'anga 'o vaivai mamafa e falekoloa meimei ko e taha ia he me'a 'e taha. Pea 'oku mahu'inga e fai e ngāue fakataha mo e Pangikē Pule koe'uhí ke lava koe'uhí ko e ki'i taimi atu pē eni mahalo ko ha ta'u pē 'e taha ua kuo lava eni. Ka ko e fu'u palopalema ia 'oku tofanga ia he fonua ni. Pea ko u faka'amu ke fai e ngāue fakataha mo e Pangikē Pule pukepuke 'a e pa'anga he 'oku, Sea ko e mahu'inga 'o ha pa'anga 'o ha fonua tautautefito ki he pa'anga mohe ko ē 'oku ne ma'u ko eni ko 'etau pa'anga mohe 'oku 'ova atu ia he māhina 'e 13 fu'u lahi. Pea ko e fehu'i ko e hā e me'a 'oku fu'u lahi pehē ai? Si'isi'i tuai lahi e pa'anga muli tuai e ako ngāue he fonua ni. *Projects* 'a e Pule'anga tuai ko e hā hono 'uhinga? Ko e ivi ngāue ko ē 'oku tau ma'u, tuai.

Ko hono hokó si'isi'i e nō e ko ē he ngaahi pangikē, tuai ko e 'uhingá pisinisi ke 'omai ha pa'anga ke fai 'aki fu'u mamafa e totongi nō. Pea ko u tui ko e ngaahi me'a mahu'inga ia ...

'Eiki Palēmia: Kole pē ki he Fakafofonga ke u ki'i tokoni atu pē ko u tui 'e 'aonga pē ia 'i he feme'a'aki.

Sea Komiti Kakato: Tali pē ke tokoni ki he Feitu'u na? Me'a mai Palēmia.

'Eiki Palēmia: 'I he *project*, mo'oni 'aupito pē 'a e 'a e Fakafofonga he taimi ko ē na'e palopalema e 'ū *project* hangē ko e *project* 'a e *World Bank* mo e me'a. Ka ko e fakamuimui taha 'e Fakafofonga 'oku *satisfactory* kātoa e rate 'o e 'ū *project* mālō.

'Aisake Eke: Mālō Sea mālō fakafiefia kae feinga'i ke oma hifo. Ko e fu'u silini eni ia 'a 'ene 'alú he 'oku kau ai 'a e tanu halá. Ko e tanu halá 'oku 'ikai ko e 'uhingá ia ko e si'isi'i e silini, si'isi'i e me'angāue 'oku tau ma'u he fonua ni ke fakahoko ai e ngāue. Ko e me'a 'oku lahi ai e luoluo pea mau ō atu mautolu 'o tanu ko e ivi ngāue ko u tui ko e me'a mahu'inga ia. Ko e fehu'i hono hoko, ko e hā e 'uhinga 'oku kei hokohoko atu ai 'a e lahi 'o e totongi ko eni hiki ko eni 'a e 'a e koloa? Ko e taha e 'uhinga lahi foki 'etau kei lele 'aki e ngaahi me'alele ko eni 'o fakatefito 'i he lolo ko Fisi 'Eiki Sea ke 'osi mea'i pē ho fa'a toutou me'a ki Fisi 'osi 'alu nautolu ki he me'alele 'oku ui ko e *hybrid* ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

'Aisake Eke: Ko ho'o lele pē kita ia he 50.

Sea Komiti Kakato: 'Eke atu ki he Fakafofonga Fika 7 ko ia 'oku toutou me'a ki Fisi.

'Aisake Eke: 'Io ta ko ē 'oku ne 'osi mea'i pē fa'a 'alu 'o tā pulu.

Sea Komiti Kakato: Te'eki ke u folau ki Fisi.

Fokotu'u Tongatapu 5 ki he Pule'anga fai leva ha ngāue ke fakasi'isi'i fakafalala he lolo

'Aisake Eke: Ko 'ene saí fakasi'isi'i 'etau ma'u e lolo he ko ho talamai ko ē he Fakafofonga kiate au ho'o lele pē 'a'au mahalo ko e 50 ko 'ene 'ova ai lele lele koe he puha 'uhila. Taimi ko ē na'e fa'a, talamai na'e fa'a me'a ia ki *Nausori* na'e fa'a 100 koā pē ko e fiha, taimi ni 'oku pa'anga

pē 'e 30 tuai 'aupito 'a Tonga ni tau tokanga tautolu ki he *renewable* e 'uhilá. Si'isi'i e *transportation* ko e kai lolo lahi taha ia he fonua ni. 'Oku ou fokotu'u atu 'ai ha'atau me'a fai mo hū mai e me'a ko eni. Koe'uhí ko 'ete lele pē ko ē 'o ngata he 50 lele lele puha 'uhila kita 'Eiki Sea, ma'ama'a. Ko e hā e poini fakasi'isi'i 'etau fakafalala he lolo. Pea 'oku ou tui ko e me'a ia fai mo fai ha tokanga vave ki ai fai mo fai ia he ta'u kaha'u koe'uhí kae lava ia. Koe'uhí ko e ngaahi me'a sai ko e hā e me'a hoko 'e taha? Ko e hā e me'a 'oku hoko ai pē 'a e hiki hiki ko e taha foki e hiki hiki ko eni Sea ko hai, ke 'ilo'i Sea e māmani Sea 'a e anga ko ē e pisinisi 'oku nau ui ko e me'a ko eni ko e *shrinkflation*. *Shrinkflation* 'a ia ko e 'uhinga ia 'a, holo holo 'i he hiki hiki ko ē koloa pea holo ai 'a e lahi ia ko ē koloa 'oku 'omai.

Fakatātā 'aki ko e tu'u he taimi ni 'oku hoko 'i muli pea ko u, 'ikai ke u ma'u ki he 'Eiki Minisitā pē 'oku fēfē 'a Tonga ni ko e taimi ko ē ko e lita 'e 1.5 tau pehē 'oku \$2 ko e tu'u ko ē he taimi ni ia mahalo 'oku 'alu 'a muli ia kei ma'u pē ko ē totongi pa'anga 'e 2 kae holo nautolu 'o 1.3. Holoki 'e nautolu 'a e lahi voliume ko ē e koloa kae kei tauhi pē 'a e totongi 'oku, pea 'oku 'asi ia 'i muli 'oku ui ko e *shrinkflation* 'alu e totongi kae holo hifo e lahi ia ko ē 'a e voliume ko ē 'o e me'a ko ia. 'Oku te'eki ke u ma'u pē 'oku a'u mai ki Tonga ni pē 'ikai. Ka ko u he ē toe hiki nautolu ia 'a e ngaahi me'a ko ia ka 'oku mahu'inga ke tokanga'i 'a e *trade practices* 'eni he 'oku nga'unu e ngaahi pisinisi ia ...

<005>

Taimi: 1145 – 1150

'Aisake Eke: ... pisinisi ko 'ení. He 'oku nga'unu e ngaahi pisinisi ia ke nau tñaki ai leva heni kae uesia e kau konisiumá. Pea ko u tui ko e me'a lahi ia 'e taha 'oku hoko heni ke tau fakatokanga'i 'a e me'a ko iá Sea.

Ko hono hokó Sea, 'a e mahu'inga ko eni ko e fehu'i ko hai 'oku sai ki ai 'a e hikihiki 'a e koloa? Sai ia ki he pule'angá tñaki tukuhaú. Ko e *CT* koe'uhí foki Sea kapau na'á ke fakatau mai ho'o hū maí na'e pa'anga 'e 3, peseti foki 'e 15. Pea 'omai ia ko eni \$6, peseti 'e 15 e \$6, liunga 2 ia hē, 'a ia ko e me'a 'oku ui ko e *tax inflation*. Hikihiki ko ē 'a e koloa tñaki ai e kau tamá, pea ko ē 'oku sai pe 'oku nau fakafoki mai e *subsidy* he ngaahi me'a pehē.

Ka 'oku mou 'ilo seniti ... (mate maika)... ke tokoni'i kitautolu 'i he palopalema ko eni he taimi vave tahá. Ko 'eku fokotu'u atu *competent authority* fakaivi'i ia ke nau fai e ngāue ko iá 'i he taimi ni. Hoko, *hybrid*, me'alelé vave tahá na'a lava 'o hū mai e ngaahi me'a ko iá Sea.

Kole ha fakaivia ki he tafa'aki e ngoue mo ngātai

Ko hono hokó, fiema'u e ngaahi 'apí ke takitaha ngāue'i e ngoué. Ko e hikihiki 'a e koloá ko e taimi ni ko e kato kumalá 'oku fa'a oange 'a Ngele'ia 'ia mautolu mahalo, 'oku \$30 foki mautolu ko 'emau me'a, mamafa. 'A ia ko e kongá ia 'e taha, feinga'i e fonuá ni, ko u tui ko e kaveinga ia na'e 'omai 'e he Minisitā Pa'angá. Tu'u e ngāué lahi e kekelé ka ko u tui mahalo 'oku 'i ai pe foki e taimi, mo'oni pe e kau ngoué ia. 'Oku 'i ai e taimi 'oku nau tō ki tokanga, mamafa, ma'ama'a e koloa nau toe ki'i holomuí mai. Ko u tui ko e kongá lahi ia 'a e mamafá ka 'oku ou toe uki pe ki he 'Eiki Minisitā Ngoué ē, uki e ngoué 'oku mau 'osi kamata toutu'u kumala kimautolu Sea. 'A e feinga ke uki e me'a, fakasi'isi'i e fakafalalá he koe'uhí ko e hoko e me'a ko eni mau tu'umālie foki mautolu 'o fakatau mamafá atu. Ka ko e ngaahi me'a 'e tau o ki 'uta pea 'ikai ngata aí 'ange ha fanga ki'i vaka ki tahi. 'Eiki Palēmia, mai ha ki'i vaka ki Hihifo ko e 'uhingá ke feinga'i

mai e ika meí hē, tufa pe koe ki he kau tama, ‘io sai! Ka ko e ngaahi me’á ia, tau ngāue, ō ki ‘uta, ō ki tahi, ko e ngaahi me’a ia te tau ala fai ... (mate maika)...

Fakamamafa Tongatapu 5 ki he mahu’inga e fakapotopoto’i e pa’anga

Ko hono ako’i e me’a ko e fakapotopoto e patisetí, ‘oku ui ko e *financial planning*. Mahu’inga ke ako’i e Tongá ke poto he fakapotopotó pea ‘alu atu ki he ngaahi siasí mo e ngaahi koló. Ko e palopalema lahi eni Sea he fonuá ni ka ko u fiefia ko u fa’a fanongo he ki’i polokalama ‘oku fa’a ‘asi mai ko e *financial planning*. Ko e fale’i ki he ngaahi ‘apí, anga fēfē ho’o pule’i mai ho pa’anga hū maí, fakapotopoto’i ke ‘oua te ke ‘alu ‘o nō ‘i he pangikē mo e ngaahi me’a ko iá. Pea ‘oku ou tui ko e me’a lahi ia ke toe fakahū mai, ako’i e fonuá mo e ngaahi siasí, fakapotopoto. ‘Oku ou fiefia kuo kamata e fakatokanga’i e siasí kuo kamata ke nau ha’u he laine ko iá.

Ko u lave’i pe ‘e au ‘a e ‘osi ko eni ‘a e Konifelenisi e Siasi Tonga Tau’atāinā, fanga ki’i poulu pe ‘ikai ke toe fai e ngaahi fu’u, ko e ‘uhingá *save* e seniti. Siasi ko eni e kau me’a ko eni Uēsilianā, ‘oku ‘ikai ke nau talamai he ta’ú ni. ‘Oua ‘e toe ‘ai e fu’u talitali ko ē pea ‘alu ia ko ē ‘o funga vaká. Talamai ‘ai pe ki’i peleti pea ‘osi pea fe’unga, ko e feinga ia ‘a e siasí fakaholoholo hifo e fakamolé. He ko e ‘uhingá ‘okú ke mea’i Sea, ‘ilo’i e vahé. Ko ho ma’u he vahé, ko ho ala he pa’anga vahé, ‘aho pe ‘e 1. Ko ‘ene ha’u ko enā ‘alu e vahé ia he ‘ū feitu’u kehekehe pea me’a ‘oku mahu’inga ai ke ‘i ai e me’a ko e *culture*. He me’a ko e fakapotopoto, he ‘oku ‘i ai pe hotau ngaahi ‘ulungaanga fakatonga. Ka ‘oku ‘osi kamata e liliu mai mo e ngaahi ‘ulungaanga fakatonga ia e fonuá ni ‘i he me’a ko ení, fakapotopotó.

Ko e taimí ni lahi taha ha’u pe ‘o ‘a’ahi, ko e ki’i fakamole ngali si’isi’i

Sea Komiti Kakato: ‘Io ‘Eiki Minisitā, ki’i fakamolemole pe Fakafofonga, ‘Eiki Minisitā ki he *MIA*

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Kātaki pe ‘Eiki Sea, ko e fekau’aki eni ia ‘oku ‘ikai fekau’aki eni ia mo e potungāué. ‘Oku fekau’aki eni ia pea mo e siasí, ko e kongá lahi foki ‘o e kongá loto ‘o e ta’ú ko e fononga mai ‘a e kāinga lotú mei tu’apule’anga ke ma’u ha’anau laumālie ‘i he fonuá ni pea mo e Konifelenisi. Ko e pa’anga lahi faka’uli’ulia ia ‘oku ‘omai ki he fonuá ni ai. Ka ke kātaki pe Fakafofonga Tongatapu 5 hangē ‘oku tukuhifo ai ‘a e māfana ‘a e fakafo’ituituí. Ne mea’i pe ‘e ia ‘oku faingata’a e ha’ú mo e ki’i to’oto’ó ka ko e laumālie ‘oku ha’u ‘o ‘inasi ai e fonuá ni. ‘Okú ne lava ‘o tokoni’i ai hotau fonuá, mālō Sea.

‘Aisake Eke: Sea mo’oni ‘aupito e me’á ka ko u kole atu ‘Eiki Minisitā fakamolemole mu’a faka’atā mu’a ke ‘alu atu e kau me’a ko ē ‘o ako’i ko ē e palani ngāue’aki e siliní ki he kau ō ‘o tolí. Ko e fu’u pa’anga lahi foki ia, koe’uhí kapau ‘e tali ai leva ‘e he Feitu’u na ke ō atu ‘apongipongi ko e ngaahi kulupu ko ení ke ako’i kinautolu ‘o fakapotopoto’i ho siliní ...

<006>

Taimi: 1150-1155

‘Aisake Eke: ... he ko e Tonga ‘oku ne ‘afio’i ke mea’i pe ‘Eiki Sea, ko e taimi pe ni’ihi ki’i lahi e silini pea te ki’i puke toki māfana kita ‘o laku ē, ka ‘oku mahu’inga ia heni ke tali he Minisitā ke ‘ave atu ai leva e akó

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua Iiki: Sea, kātaki pe Sea, ke mo’oni e me’a ia ‘a e Fakafofonga ‘o Tongatapu 5. Ke mea’i ko e kakai ko eni na’e ‘ikai ko ha kakai na’e sai ‘enau ako, ‘a eni ‘oku nau ‘omai ‘a e pa’anga lahi, 50 miliona he māhina ki he fonua ni. Ko e fē kakai ako na’e ako’i kau ai ‘a e Falé ni ko e kakai ko eni ko ‘enau ‘ofa fonua eni ‘oku nau folau ai pea nau ‘omai lave ai ‘e falemahaki pea mo e siasi kae ‘uma’ā e kaungā’api. Ko u kole atu pe ki he Fakafofonga, tauhi mai ‘a e malanga ‘i he fononga ko ē na’e tuku atu ko ē ‘e he ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ke tau lele ai. Ko e fakalukufua ko eni ‘oku ne me’a mai ‘aki ‘oku kau mai ai ‘a Nu’usila ia mo ‘Aositelēlia kau mai ki ai mo e ‘ū fonua kehe mo e ‘ū Pangike kehe. He ko ‘eku kole atu pe ke ke me’a fakafuofua mai pe mu’a he me’a na’e me’a atu ‘aki ‘e he ‘Eiki Minisitā Pa’anga, mālō

‘Aisake Eke: Mālō Sea, mālō ‘aupito. Ko e me’a foki ko eni ko e me’a fakalukufua eni ia pea ‘oku ai e ngaahi me’a ‘oku kau hē ka ‘oku ‘ikai ke me’a ka ‘oku mahu’inga ia ‘etau ō ko ē ‘o vakavakai ki he fonua. Ko e me’a ‘oku fakahoha’a ‘a e motu’á ni ko e ma’e he’eku ‘alu ‘o vakavakai holo pea ko u tui ‘e tokoni ia ki he’etau ngāué. Sea, ‘a ia ko e anga ia e vakai ko e kātoa e me’a ngāue ko ‘ē te tau lava ‘etautolu ‘o tau’i ‘aki e hikihiki ‘a e koloa. Te tau lava ‘o tau’i pe ‘i he taimí ni ko e me’a ia na’e fai ai ‘a e Tō Folofola, tau feinga’i pe he taimí ni pea ko u tui ko e ngaahi me’a ngāue ke tau fetokoni’aki ai ke lava ‘o tau mapule’i he ko e poini ‘e ma’u ai pe ia. ‘Oku lava ‘e he fonua ‘o tauhi ia lava ‘e he Pule’anga ‘o tauhi ia lava he’e fakafō’ituitui ‘o tauhi ia pea ko e ngaahi me’a eni ko ē te tau fetokoni’aki ai ‘i he me’a ko ia Sea.

Sea, kau ha’u ki he tafā’aki ‘e taha, tu’u ko ē ‘a e ngaahi Pangike ko ē ‘o e fonuá ni

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, fēfē koe’uhi ko ‘etau taimi,

‘Aisake Eke: Mālō

Sea Komiti Kakato: Kapau te mou me’a kau Fakafofonga ki he feme’a’aki ko eni mo e me’a ‘a e tokotaha mahu’inga ‘aupito ‘aupito ‘a Tongatapu 5 ko e Sea ia ‘i he Komiti Pa’angá neongo ‘oku ‘ikai ke tu’utu’uni ki ai ‘etau Tu’utu’uni, kau Fakafofonga, mou mea’i ki hē, tukuange pe me’a ia ke ‘ova atu he miniti ‘e 10 ka mou tukuaki’i ai pe mautolu faifatongia ‘oku ‘ikai ke u ‘ilo pe ko e hā e me’a ‘oku hoko kamoutolu kau Fakafofonga.

Ko u tui ko e ta’u kotoa pe ‘oku ou fakatokanga’i ‘oku liliu ‘a e anga ‘a ho’o fakafotunga ‘i he Falé ni ‘aki pe ho’o fiema’u ka ko e fakalukufua. Mou me’a ki he tōtōatu ē, ‘e ko ia pe ‘e 11 mo 7 mo fiemālie ki ai, he ‘ikai ke a’u ho’omo malanga ‘a moua ki he malanga ‘oku fai he tokotaha ko eni ka ‘oku fakafīefīa, Hou’eiki tau liliu ‘o Fale Alea

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki, toloi e Fale ki he 2.

(Mālōlō ho’ata ‘a e Fale)

<007>

Taimi: 1400-1405

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Aleá (Lord Fakafanua)

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki. Tau liliu ai pē ‘o Komiti Kakato.

(Na'e liliu 'o Komiti Kakato.)

Sea Komiti Kakato: Mālō e laumālie e 'Eiki Palēmiá, Hou'eiki e fonuá kae 'uma'ā 'a e kau Fakafofonga. Kole pē ke u hūfanga atu pē he fakatapu kuo 'osi hono aofaki he kamata'anga 'o 'etau ngāue he 'ahó ni. Talitali lelei e kau ngāue Falepa'angá kau fakataha mo kitautolu he 'ahó ni. 'Ikai ke u toe fakalōloa. 'E Fakafofonga Tongatapu 5 me'a mai.

'Aisake Eke: Tapu mo e 'Eiki Seá pea pehē ki he Hou'eiki Komiti Fale Kakató 'a e Komiti Kakató kae fai ha ki'i fakahoha'a atu pē Sea.

Ko 'eku lave faka'osi pē ki he ngaahi founa ko ē 'oku tau feinga ai ko ē ke fakasi'isi'i ko ē 'a e hikihiki mo mapule'i hikihiki ko ē 'a e koloá Sea. Pea ko u lave heni ki he fatongia ko ē e Pangikē Pulé Sea pea ko u faka'apa'apa 'aupito ki he Pangikē Pulé kae 'ai pē ha ki'i vakai ki heni. Ko e me'a ko ē na'e 'omai 'e he Pangikē Pulé 'i he ta'u kuo 'osí nau pehē ko 'enau founa ko ē ke nau tau'i 'aki ko ē tokoni ke fakasi'isi'i 'a e hikihiki koloá, te nau hanga 'enautolu 'o fakasi'isi'i 'a e pa'anga ko ē 'oku toe ko ē he ngaahi pangikē. To'o ia mei he peseti 'e 10 'o 'ave 'o peseti 'e 15 he koe'uhí ke mea'i pē Sea ko e tu'u ko ē 'a e Laó, \$1 kotoa pē 'oku fakahū 'e he tipōsiti 'o ha taha 'oku 'i ai 'a e tu'utu'uni fakalao ia, 'oku 'atā he Pangikē Pulé ke ne to'o ha seniti ko ē tauhi pē 'i he pangikē.

'A ia ne fakakaukau ko ē e pangikē koe'uhí ko e, ko 'enau founa eni 'e lava 'o ta'ota'ofi, seniti 'e 15 kotoa pē pa'anga 'oku o atu e kakaí 'o tipōsiti ki he pangikē 'ave ia ki, tauhi ia 'enautolu he pangikē 'oua toe 'aonga, ngāue'aki ia ki he nō. 'A ia ko 'enau 'uhingá fakasi'isi'i, 'a ia 'oku nau 'ai ko e me'a *quantity*. Fakasi'isi'i e pa'anga 'oku toe 'i lotó 'ave ki hē koe'uhí 'oku nau tui ko e kaunga ia 'o e hikihiki 'a e totongi e koloá koe'uhí fu'u lahi e pa'anga 'oku tuku ko ē he ngaahi pangikē koe'uhí ke lava ko ē 'o nō atu he kakaí. Ka 'oku kehe 'aupito ia, kehe 'aupito e palopalema, muimui nautolu ia ki he ngaahi founa ko ē 'oku hanga he ngaahi pangikē ko ē 'i mulí nau *monetary policy* ko ē 'o faí, nau, ka ko 'ena kehekehé eni.

Ko muli foki ia 'osi pē ko ē e Kovití hanga he ngaahi Pangikē Pulé felāve'i mo e ngaahi pangikē 'o tukuhifo 'aupito e totongi tupú ki lalo a'u peseti 'e ua, 'alu hifo e ni'ihí 'o peseti 'e 1 ka nau feinga foki ke fakakake 'a e 'ekonómiká koe'uhí foki ke faingofua e nō kae lava 'o toe ma'u e pa'anga ko ē ngaahi pisinisí 'o toe fakalahi e ngaahi pisinisí 'o toe lele. Pea 'ikai ngata aí pa'anga lahi 'aupito na'e hanga 'e 'Amelika, Nu'usila, 'Aositelēlia hua'i kitu'a 'a ē 'oku ui ko e *stimulus package*. Hua'i kitu'a ki he kakaí pea mo e ngaahi pisinisí ko e 'uhinga pē ke toe lava 'o ma'u pē he kakaí foki, uesia foki e ma'u ngāué. 'Alu he *welfare* fakalahi e silini ko ē 'oku 'alu ki he kakaí pea nau lava 'o toe ma'u honau ivi ko ē fakataú.

'A ia ko e ngaahi fonua ko iá taimi ko ē na'e 'alu ai ko ē totongi 'ikai ngata pē 'a e, 'ikai ngata pe ia ko e palopalema ko ē he loló ka na'a nau fakatokanga'i, fu'u lahi e pa'anga ko ē 'i tu'á. He ko e lahi ko ē pa'anga 'oku ke ma'ú Sea mo e Feitu'u na, ko e lahi ko ē ho pa'angá pea te ke 'alu koe 'o fakamoleki holo he ngaahi me'a kehekehe. Pea ko e taimi ko ē 'oku lahi ai ho pa'angá kae si'isi'i e koló te ne hanga 'e ia 'o 'ohake 'a e mahu'inga ko ē koloá kitu'a.

Ko e 'omai ko ē fakakaukau ko iá 'omai ki Tongá ní kehe 'aupito, 'ikai ke na fenāpasi naua ia. Tonga ia tatau pē lele 'a e totongi tupú mei he'ene ma'olungá 'oku kei lele pe ia

mei mu'a 'o a'u mai ki he taimi ni. Pea 'ikai ngata aí ko e pa'anga ko ē na'e 'ave he Pule'angá na'e 'ikai ke fu'u loko lahi, tokoni'i, meimei ko e pa'anga na'e nofo mai pe ia he ngaahi Pule'anga he ngaahi potungāue fakalelei'i e ngaahi fatongiá mo e ki'i seniti si'isi'i pe ia ne 'ave ko ē ki he kakaí pea mo e ngaahi pisinisí. 'Ikai ke, ko e palopalema, 'a ia, ko e, 'oku palopalema kehe 'a Tongá ni ia.

'I he 'ene pehē na'e totonu ke feinga 'a e Pangikē Pulé ia feinga'i ke faingofua holoki 'a e totongi ko ē nō kae lava 'o fakamo'ui'i 'a e pisinisí. Ka ko 'eku lave pē au ki aí ko u tui ko e anga foki 'a e, ha palopalema 'Eiki Sea ke mea'i pē, ka 'i ai ha fokoutua 'uluaki, 'uluakí tonu hono 'ilo ko e hā e tupunga 'o e fokoutua ko iá pea ke toki 'ai leva ha faito'o ki ai. Kiate au 'oku hala e me'a ia ko iá. He 'oku mahu'inga ia he taimi ni, fu'u mamafa 'a e totongi tupú na'e totonu ke nau fakama'ama'a mai.

Ka ko u fiefia pē he'eku vakai hifo ki heni 'oku hangē 'oku toe foki mai 'a e Pangikē Pulé 'i he me'a ko iá. 'Oku ke 'ilo foki Sea 'a e Pangikē Pulé 'oku nau pule pē nautolu ki he pa'angá, 'a e lahi, 'oku 'ikai ke nau fai 'enautolu ha me'a ki he mahu'inga totongi *price* 'a ia ko e *interest rate* ia. 'A ē ko ē 'oku fai ko ē ...

'Eiki Palēmia: Sea kātaki pē ko e ki'i *point of order* pē.

'Aisake Eke: Ki he ngaahi pisinisí Sea.

'Eiki Palēmia: Ko e *point of order* pe ia Sea.

Sea Komiti Kakato: Ki'i fakatonutonu.

Fakatonutonu Palēmia 'oua lau'i ha taha pe sino 'oku 'ikai faingamālie ke fai mai ha tali 'i Fale Alea

'Eiki Palēmia: 'Oku 'i ai foki 'etau Tu'utu'uni ke 'oua te tau lau'i ha taha pe ko ha sino ...

<001>

Taimi: 1405-1410

'Eiki Palēmia: ... 'oku 'ikai ke 'i ai hano faingamālie ke ne tali, ko e anga pē ia 'a e fakatonutonu Sea, mahino pē ki he Mēmipa, ka ko e 'uhinga pē au ki he Mēmipa 'oku fai 'a e talanoa fakalukufua pē ki he *policy*, kae 'oua 'e tuhu mai ia ko e pangikē me'a, he ko e 'uhingá 'e 'alu leva ia ki he 'etau tu'utu'uni, 'ikai ke 'i ai ha faingamālie ia 'a e kautaha ko ia ke nau tali hano tukuaki'i mamafa ko eni 'oku fai 'e he, ko ia pē 'a e fie tokoni Fakafofonga. Mālō.

'Aisake Eke: Sea mālō 'aupito pē ki he me'a 'a e Palēmia. Sea ko e me'a foki ko eni, ko e me'a ia na'a ku pehē ai kapau na'e 'i ai ha'atau fakataha fakalukufua ee, *national summit*, tau talanoa'i 'a e me'a ko eni. Ka ko e 'oatu pē foki eni ia 'etau fakakaukau, ko e tuku mai ee 'a e ngaahi me'a ko ē he fonua, pea 'oku ou tui 'oku tau'atāina pē ha taha ia ke 'ohake ha'ane fakakaukau, he 'oku longomo'ui 'a e sōsaieti he me'a pea ko e anga

eni ia ‘eku fakahoha’a ‘a’aku ia ki ai Sea ‘i he me’a ko eni, pea ‘oku fanongo mai pē, hangē kuo ‘osi, ‘oku nau fanongo ka ‘oku ou faka’apa’apa pē au ia kia kinautolu.

Tui tonu ke ngāue vāofi & vakai Fale Alea ki he ngaahi tu’utu’uni ngāue fakapa’anga Pule’anga ke malava holoki tu’unga totongi tupu he nō

Ka ‘oku tonu pē ke ‘i ai ‘etau toe sio ‘atautolu mei Fale Alea ni. Ko e anga ia ‘a e sio ‘a e motu’a ni, ki he me’a ko ia. Pea ‘oku ou tui ke ‘i ai ha’atau lau ‘atautolu ki ai, he koe’uhi he ‘oku tonu ke na vakavakaō mo e, pea mo e fokotu’utu’u *policy, fiscal policy* ‘a e Pule’angá. Tonu ke na vāofi ‘aupito, kae ‘oua ‘e hangē ‘oku na faikehekehe, ka ko ‘eku lave ia ki he me’a ko ia Sea. ‘Oku ou tui he ‘oku ‘ikai ha felāve’i ‘e taha ia ‘a e Pangikē Pule ‘enau me’a na’e fai mo e hikihiki ‘a e koloa, hiki ‘a e tupu, hiki ‘a e, ko e ngaahi koloa ko eni, totongi ‘a e ngaahi me’atokoni fakalotofonua. Ko e me’a pē ‘e taha ‘oku nau kau ai, pea ‘oku ou tui ko e me’a ia na’e fai ai ‘a e fakahoha’a ki ai ‘anenai, ‘i he *exchange rate*, ‘i he tokanga’i ko ē ‘a e fetongi pa’anga. Koe’uhi he te ne ‘i ai ‘ene tokoni ai, kiate kitautolu ‘i hono feinga ko ē ke lava ko ē ke tukutukuhifo ‘oua ‘e fu’u vaivai ‘a e pa’anga Tonga, ka ko ‘eku lave ia ki ai.

Ka ‘oku ou sio ‘i he ‘Esitimeti ko eni hangē ‘oku nau foki mai, pea u pehē ‘oku tonu, ko u sio atu foki ‘oku tonu ke nau pehē. Ka ‘oku kei palopalema pē foki ‘a e palopalema ko eni ‘a e fu’u ma’olunga, lava nautolu ‘o pule’i kapau te nau pehē ‘alu ‘o pēseti ‘e 50 ‘a e lahi. Lava nautolu ‘o pule’i ‘a e lahi, ka ko e mahu’inga ko ē ke, ‘o e nō ko ē mo e pa’anga ko ē na’e ‘oatu ‘e he kakai, te’eki ai ke ‘i ai ha’anau fu’u ngāue mai ki ai. ‘Oku ke mea’i pē Sea ‘a e lao ‘o e fonua ni ‘osi ‘alu kātoa a’u ki he fanga ki’i pisinisi ko eni, langa ‘a e fanga ki’i nō, kau ai ‘a e fanga ki’i nō ‘a e Kautaha ‘Amelika heni ‘oku a’u ia ‘o pēseti ‘e 35 ‘a eni ko eni ‘a e fanga ki’i nō ko eni ‘a e fine, ‘oku ou pehē tonu ke ‘i ai ha lau ‘a e Pangikē Pule ki he me’a ko eni, ‘ikai ke ‘i ai ha lau mai ia heni, fēfē ‘a e ngaahi me’a ko ia.

Pea ‘oku ou ‘ohake pē ‘i Fale Alea ni koe’uhí, he na’e ‘omai ‘enau lipooti ko ē he mo ‘enau vakai atu ‘ikai ha’anau lau ‘anautolu ki ai, ka ko ‘etau fekaukau’akí ia Sea, he ‘oku mahu’inga ia ‘oku ou tui ko e me’a lahi ia ‘i he tafa’aki ko ia ‘e tokoni mai ‘a e Pangikē Pule. Pea ko e me’a ia na’a ku fakahoha’a au ia ai ‘anenai, koe’uhí ‘e lava ‘e he Pangikē Pule ‘o toe ki’i longomo’ui mai ‘i he māketi ko ē e pōnite, koe’uhi pea mo Falepa’anga, tautefito ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi kautaha ‘oku tau lave hangē ko e ‘uhila tau lave foki ki he ‘uhila ‘ene mamafa. Ka ‘oku ‘i ai foki ‘a e fu’u nō ia ‘anautolu mahalo ki he uofulu tupu miliona, mahalo ko e pēseti ia mahalo ‘oku mei a’u ‘o hongofulu pē fiha. Ka ‘e lava ‘e he Pangikē Pule ia heni ‘o fengāue’aki mo Falepa’anga na vilohi mai ha fo’i pōnite nau lava ‘o *refinance* ‘a e kau tama ko eni, ‘aki pē ha pēseti ‘e 2 pēseti ‘e 3. He ‘oku ou lave’i ‘e au ko Falepa’anga na’a nau toki *float* ‘enau pōnite ko eni mei peseti pē ‘e 2, ko e fu’u lahi mu’a ‘a e fu’u siliní ‘i tu’a Sea. Lahi ai ‘a e siliní ia ‘ikai ke ‘i ai ha taha ia ke ha’u ‘o ‘oatu. Ka ko e Pule’angá mo e Pangikē Pule ko e ongo sino ia te na lava ‘o tukuhifo ‘a e totongi ko ē ‘o e tupu, ‘i he founga ko eni.

‘A ia Sea ko e taha ia he ngaahi me’a ‘oku ou tui ‘i he hoko atu ko ení, ke longomo’ui ‘a e ngāue koe’uhi ke fetokoni’aki, he ka ‘ikai ia, founga motu’aá kuo ‘osi, ka ‘oku ou tui mālō, mālō mo e Pule’angá ia hono ‘ai ‘a e nō ko eni he Pangikē Fakalalakaka, feinga’i

ke holoki hifo, ko e ki'i konga pē foki ia, 18 miliona pē fiha toe fakalahi hake, ka ko e toenga 'o e kakai, 'a ia ko 'eku lave ia ki he fatongia ko ē 'o e Pangikē Pule 'i he'enua ngāue ko ē ki he *inflation*.

Sea ko e me'a 'e taha fakalukufua 'oku fai 'a e sio ki ai, 'a e tu'unga ko ē malu fakapa'anga ko ē 'a e ngaahi Pangikē Sea. Ko e fakamatala ko ē 'oku 'omai mei heni, 'oku lahi pē pa'angá ia ko ē pēseti 'e 35, 'a e lahi ko ē 'o e ngaahi pa'anga ko ē 'oku ma'u pē 'e he pangikē ia te nau lava 'o fai 'a e nō, ko e si'isi'i taha 'oku lava ha Pangikē 'oku pule'i foki 'e he Pangikē Pule, pēseti pē 'e 15, 15 'ikai ke lava ngata ai ho'o nō pea he'ikai ke toe 'ova ai ho'o nō koe'uhí pē foki ka 'i ai ha palopalema he nō, kei lahi pē 'a e pa'anga ia 'a koe ngāue ko ē 'a e ko ē *capitol* te ne lava pē 'o *absorb* kapau 'e 'i ai ha palopalema 'i ha lahi ha ngaahi nō, *non performance loan* Sea.

Ke mea'i pē fatongia ia 'o e Pangikē Pule ko hono feinga'i ke ne malu'i 'a e *public interest* 'a e kakai mei he ngaahi pangikē ko eni 'oku nau fai 'a hono tokanga'i 'a e pa'anga 'a e kakai, he ko e ngaahi pangikē ko e tokanga'i 'a e pa'anga 'a e kakai, pea 'oku 'uhinga ai ko eni 'a e ta'ota'ofi 'enua nō mo e me'a ko ia, koe'uhí na'a *bankrupt* 'a e Pangikē kae uesia ai 'a e pa'anga 'a e kakai, he ka *bankrupt* 'i ai 'a e feitu'u te nau 'alu ki ai ...

<002>

Taimi: 1410-1415

Aisake Eke: ... te nau 'alu ki he Pangikē Pule pea ko e Pangikē Pule pehē mai ki Falepa'anga mou 'omai ha pa'anga ke totongi 'aki eni.

Hoha'a Tongatapu 5 ki he malu pa'anga 'a e kakai 'i he Pangike Fakalalakaka 'o Tonga

'A ia ko e fatongia lahi ia, ka 'oku 'i ai 'a e ki'i hoha'a he taimi ni Sea pea ko u faka'amu ke 'ohake heni 'i he tūkunga ko ē 'oku 'i ai 'a e Pangikē Fakalalakaka. 'Oku 'ikai ha lau pau heni 'oku 'ohake ki heni ka 'oku mahino mai 'i he ngaahi femahino'aki 'i he taimi ni 'oku ngali ko e tu'unga Pangikē 'o e Fakalalakaka 'i he tu'unga 'oku 'ikai ke fe'unga tōlalo 'enua pa'anga ko ē nau *capital* 'anautolu 'oku nau tauhi e pa'anga ngāue. Pea na'e 'osi mahino pe 'a e fakamatala na'a mau ma'u na'e 'omai lahi e nō 'a e pangikē ko ena kitu'a si'isi'i 'a e pa'anga 'oku ha'u, pea 'oku ne holoki leva 'e ia 'a e pa'anga ko ē 'oku toenga ko ē ke fai ko ē 'enua ngāue 'o si'isi'i ia he peseti ko eni. 'Oku fakangatangata foki ka ke nō ha tokotaha peseti pe 'e 25. Ka 'oku 'i ai e hoha'a ia he pangikē ki ai, pea kapau ko 'ene tūkunga ē fiema'u ia ke fakalahi'i *recapitalize* pa'anga ko ē 'a e kau *shareholder* ko ē 'i he pangikē, ka ko e konga lahi foki ia 'a e Pule'anga.

Ka ko 'eku fehu'i ko ē he taimi ni, ko e hā e tūkunga 'oku 'i ai 'a e Pangikē Fakalalakaka. Ko e me'a ko ē 'oku 'asi mai 'i he fakamatala ko eni Patiseti 'oku talamai pe 'ikai ke toe ma'u ha'ane *dividend* 'a'ana ia he ta'u fakapa'anga ko eni ka hokó, 'ikai ke toe ma'u ha toe 'inasi ia. Ko e taha foki ia 'a e palopalema 'o e pangikē ko eni talu 'etau lave'i talu e hū mai 'i he to'u Fale Alea ko eni te'eki ke 'omai ha'ane fakamatala fakata'u 'a'ana, he ko e fakamatala fakata'u te tau lava 'o ma'u ai 'a e tu'unga fakapa'anga.

Ka ko e taha ia e me'a na'e 'ao'aofia 'i he Pangikē Fakalalakaka ka 'oku fiema'u ia ke 'ilo koe'uhí 'oku 'i ai 'ene felāve'i 'a'ana mo e tu'unga Patiseti ko ē e Pule'angá. Mahino

pe 'oku fanongo pehē 'oku 'i ai e tokoni 'a e Pangikē Pule ki ai, ka ko e tokoni foki ia 'oku pau ke fou mai he Pule'anga 'o toki 'alu ai, he 'ikai ke 'omai ha nō ko e pōnite ha'u hangatonu ki he Pangikē Fakalalakaka kuo pau ke fou mai ia he Pule'anga pea toki 'ange ia ko e 'inasi. Ka 'oku ou 'ohake pe ia koe'uhī pe 'oku fēfē, pe ko e hā 'etau uesia 'o e pangikē ko ia he taimi ni. Pe ko e hā leva 'ene uesia ki he 'etau Patiseti ko ē ko e hā e me'a ke fai ke fakalelei'i e me'a ko ia Sea. Pea ko u tui ko e taha ia e me'a lahi ko u pehē 'i he tu'unga neongo 'oku malu ka ko e pangikē 'atautolu ko enī 'oku mahu'inga ke fai ha sio ki ai fiema'u ha tali pau 'oku 'i fē me'a ko eni. He ko u lave'i pe 'oku lahi hū mai e kau polisi ko e hāfua e ngaahi hopo 'oku fai, ka 'oku te'eki ai ke 'i ai ha tali pau ia, pea 'oku tui 'oku mahu'inga ke fai mai ha tali 'a e Pule'anga ko e hā e tūkunga 'o e pangikē ko eni pe ko e hā e fakalelei ke fai. Ko e hā e me'a ko ia koe'uhī ka tau lava 'o sio ki he pa'anga e kakai ko eni 'oku 'ave 'o tuku he Pangikē Fakalalakaka ke mahino 'oku malu.

Ko e taha ia he palopalema ko ē na'e hoko he me'a ko eni ha'u e ngaahi fakamatala kitu'a he mahino ko ē hoha'a e Pangikē Pule ka 'oku te'eki ai ha taha ia ke lea mai, 'ikai ke lea mai e Pangikē Pule ia 'ikai ke lea mai e Pule'anga ia, ka 'e fēfē ai e kakai he koe'uhī ko e 'uhinga ia e Pangikē Pule ke ne talamai kakai ko eni ko e me'a 'oku fai pea hoko atu. Ka ko u fakamālō he na'e toki hoko mai 'enau ...toki 'asi mai ki mu'a. Pea ko u tui ko e me'a ia ke pehē ke nau 'asi mai kimu'a he koe'uhī ko nautolu e *regulator* he ko nautolu te nau tauhi 'a e ma'uma'uluta ko ē 'o e fonua Sea. 'A ia ko e lave ia.

Tokanga ki he tu'unga 'i ai nofo tu'umālie mo e masiva he fonua ni

Sea ko e ki'i kaveinga pe 'e taha Sea. Ko e fehu'i ko eni 'oku fēfē 'etau langa fakalalakaka 'oku fēfē e vā ko ē kau tu'umālie mo e kau masiva, me'a ni 'oku 'a e fonua 'oku hangē ko muli tu'umālie ha ni'ihi pea 'oku 'alu hifo e ni'ihi ia ke tokosi'i. 'A ia ko e me'a 'e tahā ko hai 'oku tu'umālie he fonua ni, ko hai 'oku masiva he fonua ni? Pea ko u tui ko e fehu'i ia 'oku tonu ke fai ha vakai ia 'oku 'i ai pe ngaahi me'afua ia 'oku ngāue'aki, tonu ke 'asi mai he'etau lipooti, ka 'oku 'i ai 'a e vakai ki he me'a ko ia Sea.

Sea ko 'etau lave ko ē ki he kaveinga ko ia te ke lava 'o fua fēfē 'a e anga ko ē 'o e tu'umālie 'o e fonua ko eni Sea. Ko e taha e ngaahi me'afua Sea ko 'etau fakalalakaka ko ē mo e tupulaki faka'ekonōmika Sea. Ko e 'avalisi ia 'o e tupu 'etau ngāue fakalukufua 'a ia ko e *Gross Domestic Product* ko e ngaahi ngāue ia 'oku tau fai kātoa he fonua ni. Pea ko 'ene tupu ko ia fakafofonga'i ia 'etau tupu faka'avalisi 'i ai pe tama ia 'e lahi hake 'oku 'i ai e tama 'e tō ki lalo ka ko e 'avalisi ē. Pea ko 'ene pehē ka 'i ai ha pisinisi 'e meimei ofi holo pe 'ene tupu he peseti 'e ua faka'avalisi. Ka 'oku ke mea'i Sea ko hai 'oku tu'umālie he fonua ko eni pea ko e hā hono 'uhinga ko e hā e me'a te tau fai ki ai.

Ko u vakai hifo ki he fakamatala ko eni 'i he *Budget Statement* 'oku ai e fakamatala ai ki he ngaahi pangikē, pangikē ko eni ko e talamai ko e 'avalisi ko ē e tupu e ngaahi pangikē peseti ia 'e 13.4. Pea ke me'a ki ai Sea peseti 'e 13.4 'ene tupu ko e toenga kātoa 'a e fonua 'oku nau tupu'aki pe 'a e peseti 'e ua, sio ki hē Sea pea ke vahevahe ua 'aki e me'a ko ia tupu'aki 'enautolu. 'A ia 'oku liunga ono meimei fitu 'a e meimei lahi 'enau pa'anga 'anautolu ia, 6.7 toengá ua. Pea 'oku fehu'i leva 'i heni. 'I he 'ene pehē ko e hā leva ha me'a ke tau fai ki heni ke mea'i ko e ngaahi pangikē kātoa...

Taimi: 1415-1420

'Aisake Eke : ... ko nautolu pē nau toe ma'u faingamālie ko ē 'o nau toe ō hake 'o 'inivesi 'i he pōnite 'a e Pule'anga.

Ko e pōnite foki 'a e Pule'anga ia 'oku peseti 'e 3 pea nau holo hifo 'o peseti 'e 2 ka 'oku sai 'a e pōnite ia 'a e Pule'anga 'oku 'ikai ke totongi ko ē tukuhau ko ē *withholding tax* totongi ta'ofi peseti 'e 10. Ko e toenga ko ē kapau te ke 'alu koe 'o fakahū ho'o pa'anga 'i he pa'anga toho 'osi 'e koe 'o ki'i tuku pea toe tukuhau'i ia 'o 'alu ia ki he kau tama. 'A ia ko e kau tama ko eni peseti 'e 3 hao nautolu. Ko e peseti 'e 67 ngaahi pangikē nautolu pē ia toe hamusi mai 'o fakahū 'enau pa'anga ai. 'Ilo'i 'e lahi taha e kakai, ō nautolu 'o nō ko 'enau ki'i tipōsiti si'isi'i he peseti 'e taha.

Ka tau sio ange 'i he faingamālie. Ko e taimi ko ia na'e sio he faingamālie he pōnite 'a e Pule'anga, me'a ní 'oku hanga 'e he Pule'anga 'o 'oange ha faingamālie ki he kakai ke nau kau mai heni, koe'uhi kae tupu ke haofi nautolu peseti 'e 2, pea peseti si'isi'i 'e taha, ka nau ha'u ki hē. Ka 'oku ou vakai hifo ki ai, ko e me'a fuoloa pē na'e ha'u meimei ko e 1000. Ko e 1000 kuo pau pē ke ke ma'u ha 1000 pea ke tipositi ki 'olunga. 'Ilo'i ko e pa'anga ko ia 'a e kakai 'oku fakahū ko ia 'i he pōnite 'a e Pule'anga peseti pē 'e 1, peseti 'e 1. Ko e toengá ia pangikē 'a ia 'oku 'oatu pē 'eku pa'anga 'aku ia 'o fakahū ki ai pea u ma'u ai e peseti si'isi'i 'e taha pea ha'u leva ia 'o 'omai ia, toe hū mai leva ia ki he pōnite 'a e Pule'anga 'o ma'u 'a 'ene peseti 'e 3 'a'ana ia me'a sio ange lahi 'ene tupú. Pea tukukehe ange 'ene tānaki 'ana ia 'i he ngaahi nō Sea. Pea 'i he 'ene pehē Sea, 'oku fai e tokanga ki ai.

'A ia ko e tu'u ko ia he taimi ni, ko 'etau fehu'i, ko e hā e lahi e pa'anga ke ma'u 'e ha taha? Ko e fehu'í ia. Ko e hā e lahi e pa'anga 'oku tonu ke ma'u 'e ha taha pea tau lava 'o sio ai, ko hai 'oku tu'umālie ko hai 'oku tu'utāmaki? Ko e ngaahi me'a, 'oku ke mea'i pē Sea, ko e pa'anga 'oku ma'u 'e ha tokotaha 'oku lahi 'a e ngaahi founa kehekehe. 'Uluakí ko e tukufakaholo. Ka ma'u ha pa'anga na'e tukufakaholo ho'o tangata'eiki mei ha pisinisi ko e kelekele pē ko e hā ke ma'u ko ia, 'osi ma'u 'e koe ia 'a e me'a ko ia. Ka ko e hoko atu pau ke fakapotopoto foki 'a e tama ia 'a e kau hoko atú. Pē 'oku 'ave 'o fakahū 'a e me'a ko ia 'i fē. Pea 'ikai ngata aí, ko ho'o pa'anga ko ia 'oku ke ma'u ko ē 'i ho'o ngāue pea 'ikai ngata ai, pisinisi te ke ngāue'aki pē ko fē feitu'u 'oku ke 'alu 'o fakahū ai ho'o pa'anga ma'u e tupú.

Ke ma'u 'a 'Amelika Sea, peseti 'e 1 'o e kau tu'umālie ko ia he fonuá lahi ange 'enau pa'anga 'ana he peseti 'e 40 ko ē taupotu taha ko ē he kakai 'i 'Amelika. Peseti 'e taha. Ko e hā hono 'uhinga, ko e lahi 'aupito e ngaahi me'a na'a nau pehē, 'oku pehē ko e *political econo* fu'u 'alu e fokotu'utu'u ia 'a e Pule'anga 'o saiange ia mo e lao mo e ngaahi tu'utu'uni, ui ko e *capital gain* 'ikai ke tukuhau'i ia. 'O lahi ai 'a e faingamālie ia 'a e kakai ko ē 'i 'olungá 'i he kakai ko ia 'i lalo. Pea na'e 'ai 'a e 'eke pilionea ko eni ko *Warren Buffet* fu'u pilionea 'Amelika foki ia. Na'a ne fakamatala pehē 'oku lahi ange 'a e totongi tukuhau ia 'eku sekelitalí 'iate au. Ko hono 'uhingá foki 'oku 'ilo 'e he ngaahi pisinisi ia 'a e ngaahi founa ko ē ke nau 'ai. Kae kehe ka ko e taha foki ia 'a e 'uhinga 'a e fetōkaki 'a e tu'umālie.

Manatu'i foki 'oku ke mea'i Sea, ko e kau *CEO* Pule ko ia he ngaahi fu'u kautaha *private sector* ko ia 'a 'Amelika, vahe ko ia 'anautolu mo e pōnasi 'oku laulau 200 miliona atu

pē ia mo e ngaahi me'a pehē. Kae toki hiki ko ē fanga ki'i vahe ki lalo, 'uhinga ia e tō ki ai. Sai, ko e hā e felāve'i 'a e me'a ko ia mo eni. Sea ko u tui ko e vakai ko ē 'i he'etau ngāue, ko e pa'anga ko ē 'oku 'omai ko ē 'e he kakai ke nau 'alu ko ē 'o 'osi 'enau ngaahi fatongia pea toenga, fē feitu'u ke nau 'ave 'o fakahū e silini ko ia. Meimei ko e ni'ihi pē 'e 'alu 'o fakahū pangikē pea ni'ihi 'ai ha'anau ki'i ngāue, kae lahi taha e fakahū pangikē. Fē feitu'u 'oku tonu ke lahi ai 'enau pa'anga? Tonu ke nau o 'o fakatau *share* he ngaahi pisinisi ko eni 'oku ma'u tupu lalahi pehé ni.

Ko e me'a Sea na'e fai 'a e ngaahi hoha'a ki ai mo e ngaahi fokotu'u he kaha'u, ko u fakatokanga'i pē 'oku lave mai heni 'a e fokotu'u 'a e me'a 'oku ui ko e *capital market*. 'A e māketi ke o ka fokotu'u ia, o atu 'a e kakai 'alu atu he Vāhenga Tongatapu 7 mo 'ene kakai fakatau *share* 'i he ngaahi pangikē ko eni. Pea ko e taimi ko ia tupu ai 'a e ngaahi pangikē ko eni peseti 'e 13 poini fiha nau kau ai. Tau tupu 'etau pa'angá koe'uhi kae hā? Tufotufa e tu'umālie ke mofele ke tatau. He ka 'ikai, te tau 'alu kitautolu ki he ngaahi tūkunga ko eni Sea.

Ko u tui ko e taha ia 'o e me'a 'oku kei mole hotau fonua ni 'i he me'a ko ia. Pea ko u tui ko e fokotu'u ia ke fai ha vakai vave ki ai. Ko u sio fakatokanga'i pē fakamālō, 'asi mai heni e Pangikē Pule 'o ne fakatokanga'i e fakakaukau ko ia na'e 'osi 'oatu he ngaahi ta'u ko ē. Kae vave hano fokotu'u mai e me'a ko ia Sea, koe'uhi kae lava 'e he kakai 'o ma'u 'a e ngaahi faingamālie 'ave 'enau sēniti 'o fakahū ki ai ka nau kau 'i he tu'umālie Sea. Pea ko u tui ko e taha ia e me'a 'oku fai 'a e tokanga ki ai 'i he'etau fononga atu ko eni, 'i he ma'u ko ē 'o e faingamālie ko ē 'o e kakai Sea.

Sea ko e ki'i lave 'e taha ki he felāve'i eni pea mo e tu'unga ko ē 'oku 'i ai ko ē 'a 'etau, taha foki ia 'a e ngaahi fokotu'utu'u 'oku 'omai ofi ki he ...

<004>

Taimi: 1420-1425

'Aisake Eke: ... 'i he ngaahi ngāue ko ē 'a e Pule'anga koe'uhí foki ko e taha ia 'a e kaveinga mahu'inga 'a e feinga'i ke lelei ange 'a e faifatongia ko ē 'a e ngaahi kongia ko ē ngāue 'a e Pule'anga. Pea tatau pē 'i he loto Pule'anga mei tu'a 'i he me'a ko eni ke feinga'i ke lava he ngaahi kautaha ko eni fakafatongia ke lava 'o, 'o ma'u 'a e ngāue mo e me'a 'oku 'amanaki mai he fonua Sea. Sea ko e taha ia e taumu'a 'o e patiseti ko eni 'oku ne 'omai 'aki e me'a 'e ua ko eni, ne ngāue'aki e fo'i lea ko e *allocated efficiency* me'a 'e ua *allocative efficiency* pa'anga kotoa pē 'e 'alu heni te nau ngāue'aki e me'a 'e ua ko eni. Ko e 'uhinga e *allocative efficiency* ngāue'aki e silini ko ia ke ma'u e taumu'a ola ko ē 'oku 'uhinga ki ai 'a e ngaahi polokalama ngāue.

Ko hono ua ko e *operating efficiency* ke mai e pa'anga ko ia fakamoleki 'aki 'a e fakamole si'isi'i taha kae lava 'o fai e fatongia. Sea 'i he'ene pehē leva 'e fua fēfē? Sea na'e fai e fakataha 'emau Komiti ko ē Pa'anga pea ko e taha foki ia e polokalama ki he polokalama ngāue ko ē 'a e 'Atita ke nau kamata leva he 'atita ko ē 'o e ola *performance audit* pea talamai he 'Atita potungāue eni 'e tolu nau 'osi kamata 'Ofisi Palēmia, Potungāue Pa'anga mo e potungāue 'e taha ngalo 'ia au Sea. 'O ne talamai ko 'emau 'uluaki fehu'i mai ange fakamatala, 'ai atu ia 'oku 'ikai ke ma'u ha fakamatala ia koe'uhí foki ko 'enau 'o *assess* e 'ū me'a ko eni Sea. Ko e hā 'a e 'ū ngāue kuo lava?

'Eiki Palēmia: *Sea. Point of order* pe *Sea...*

'Aisake Eke: Ko e hā e ngaahi me'a kuo hoko?

'Eiki Palēmia: 'Oku, na'e 'osi ko e, ko e kole fakamatala pē *Sea* na'e 'osi fakahoko pē ki he Hou'eiki Minisitā ke mau fa'a kātaki 'o tuku ke me'a fuoloa ka ko e taimi ko ē 'oku afe ai 'o tāpalasia ki ha me'a 'oku te'eki ke fai hano alea'i 'ona 'o tēpile'i heni hangē ko e me'a ko eni e 'Atitā 'oku tonu pē ke fakamanatu ange pē ki ai 'etau founa ngāue he 'oku ke me'a mai pē 'oku 'ikai ke 'i ai ha hoha'a atu 'a e Hou'eiki Kapineti he ngaahi me'a 'oku ke 'ai kae 'ai fakapotopoto pē he 'oku vave ange pē toutou fakatonutonu ka 'oku mau feinga pē ke *flow* pē he 'etau ngāue mālō.

Sea Komiti Kakato: Fanongo pē ki ai Fakafofonga Fika 5 ē.

'Aisake Eke: Ta 'oku sai *Sea* 'oku ...

Sea Komiti Kakato: 'Ai 'ai fakapotopoto pē ē.

Teke Tongatapu 5 mahu'inga ke 'i ai ha 'apiako ke ako'i kau ngāue fakapule'angá

'Aisake Eke: 'Oku fakapotopoto pē *Sea* he 'oku 'uhinga 'eku lave ki heni koe'uhí ko e ngaahi fokotu'utu'u ngāue ki he ta'u fo'ou pea ko u tui ko e ko e me'a ia 'oku mahu'inga ko u tui te tau femahino'aki ko e anga e, he 'oku mau 'ai foki e 'Atita ke fai mo kamata. He koe'uhí kae lava 'o fua e ngaahi me'a ko eni ka 'oku 'uhinga pē 'eku 'oatu tokamu'a koe'uhí kae lava 'etau voutí tui moutolu ko ena mo tautolu katoa fokotu'utu'u e 'ai e ngaahi fakamatala koe'uhí kae lava 'o ō atu e kau me'a ko eni 'o fua pea lava 'o tali e ngaahi, tau ō mau ō mautolu 'o feinga'i atu mo 'emau tafa'aki. Ka ko u tui 'oku fu'u mahu'inga ke 'ohake heni koe'uhí ko e taumu'a ko ē 'oku 'omai he patiseti ke lava 'o ma'u 'a e ola 'oku faka, 'oku lava 'o fua ola e me'a ko ia. Ka ko 'eku 'uhinga 'eku 'oatu 'aki koe'uhí ko e tūkunga ia he taimi ni tau teuteu ki ai tau teuteu ki ai koe'uhí kae lava 'alu atu e ngāue ko eni 'oku tau lava 'o fakahoko ia *Sea*.

Sea ko e taha foki 'a e me'a 'i he lau fakalukufua ko ē ki he feinga ke fakalelei'i 'a e fakahoko fatongia 'a e Pule'anga pea mo e ngaahi kupu fekau'aki ko e taha foki ia e me'a 'i he mahu'inga ko ē 'a e feinga'i ke mataotao e kau ngāue *Sea*. Ko u tui ko e ngaahi polokalama ko ē 'oku 'omai 'oku nau 'omai e ngaahi polokalama sikolasipi ka 'oku faka'amu ke toe 'oatu mo e me'a ko eni ke tokoni. 'A e feinga'i ke lava 'o fokotu'u ha *institute* ko hono ako'i e kau ngāue. Na'e 'i ai pē foki pē ki mu'a ka 'oku 'ikai ke toe hoko atu ia ma'u ia 'e *Singapore* mo e ngaahi me'a pehē. Koe'uhí 'e tokoni lahi 'e ai 'ene tokoni 'a'ana ia ko hono fa'u e ngaahi me'afua ko ē mo e ako'i e kau ngāue ke 'oua 'e nofo pē 'i he 'ilo e taimi ni kae 'alu pē taimi kae 'oua pē kae lava 'o fakalalakala *Sea*.

Ko u lave'i hifo 'e au 'oku 'ikai ke kau heni pea ko e 'oatu pē koe'uhí ki he 'Eiki Palēmia ke fai ha vakai ki heni he koe'uhí 'oku 'i ai 'a e vakai 'oku nau 'ai ko e *public sector reform* nau vakai'i 'a e ngāue ko ē 'a e ngaahi potungāue. Ka 'oku mahu'inga ia 'ai e ako *continuous improvement*. Pea ko u 'oatu pē fakakaukau ko ia ke tokoni ki he 'etau 'alu atu ko ē ka hokó koe'uhí kae lava 'o tau feinga'i ke teke'i e fonua ni.

Ko u tui au Sea ‘oku mafai pē ‘a e fānau ia he taimi ni ‘etau tamaiki mo ‘etau me’ a mahalo ‘oku ‘i ai pē ‘a e ‘uhinga ko e ‘ataakai ngāue mo’oni pē vāhenga mo e ngaahi me’ a pehē ka ‘oku mahu’inga ia hono teuteu’i ko ē ngāue kuo pau ke teuteu’i kinautolu ia ke fakalelei’i ‘a e ‘ilo na’ a ‘oua lele e ‘ilo ia ‘i mu’ a he tekinolosia ‘oku tau faai tautolu ‘i mui. Pea ko e mahu’inga ia ko ē ‘a e ngaahi founga ‘oku ngāue’aki he ngaahi fonua kuo nau fakalaka. Pea ko e ‘omai pē ngaahi me’ a ngāue ko ē ‘oku tau tokanga te tau fakalaka mo tautolu koe’uhí ke tau fakalalakalaka kimu’ a Sea.

Tokanga Tongatapu 5 ngali uesia fa’unga vāhenga he fakalelei vāhenga COLA

Sea ko e ki’i fakalukufua ai pē Sea ‘i he kaveinga ko eni ‘oku ou fakatokanga’i ‘aupito heni ‘i he fokotu’utu’u ko ē ‘oku ‘omai ‘e he Pule’anga felāve’i mo e tu’unga hiki vāhenga, tu’unga vāhenga taau ko ē e kau ngāue. ‘Oku mahino kiate au ‘oku ‘omai e me’ a heni mahino pē COLA ‘alu ‘o pēseti ‘e nima koe’uhí ko e sio ki he hiki hiki ka ‘oku ‘asi mai e ngaahi me’ a heni ‘oku ne hangē ‘oku ne uesia ‘a e fa’unga vāhenga ko ē ‘oku ‘osi ‘osi, ‘osi fononga mai ai ‘a e Pule’anga he ngaahi ta’u talu mei he 2016 ka ko e vakai pē ia ‘oku fēfē ‘a e founga ngāue ‘a e ngaahi tu’unga ngāue fa’unga ...

<005>

Taimi: 1425 – 1430

‘Aisake Eke: ... ‘A ia na’e ‘ai ko e *remuneration framework*, ‘oku ngāue’aki ko ē e mafai ko eni e vāhengá RA. Pe ‘oku mou fengāue’aki mo eni, ko e ‘uhingá eni Sea, hiki ko eni ‘oku ‘omai. Hiki e vāhenga ko e *duty allowance*, pa’anga faifatongia ‘a e kau ngāue ko ē faiakó. Ko u tui ‘oku ‘i ai pe hono ‘uhinga, ka ko eni ia ‘oku ‘ai pe ko e fo’i *allowance*. ‘Oku ‘ikai ke ‘ai ia ‘i loto he vahé he fo’i *scale* vāhenga ko ení, fai ia ‘i tu’ a.

Pea ko ‘eku hoha’ a ki heni he ko e taimi ko ē na’e fa’u ai ko ē e vāhengá, ngaahi me’ a lalahi eni ‘e 3 na’e fai’aki. ‘Uluaki, fa’u e vāhengá ‘o fakatatau mo e *relativity*, felāve’i mo e lahi e ngāue ‘a hai. Pea mo e lahi e ngāue ‘a hai, ko e hā e ola te ke ma’ú na’e ‘ai ‘o fua pehe’i. Pea fai ai ko ē ngaahi, ‘o nau pehē *scale* ē ki hē, *scale* ē ki hē, *scale* ē ki hē. Ka na’e fokotu’u pe foki ke ngāue mai e fo’i fa’ungá pea lahi pe e ngaahi ta’u, pehē atu ‘o liliu ‘e ‘ātakai, lahi e ngāué. Ko u hoha’ a heni, ko e ngaahi fokotu’utu’u ko ení pe ‘oku tuhu ia kitu’ a. Tuku e fa’ungá ia hē, ‘atu pe fo’i me’á ‘o ‘alu atu. He na’e mei lava pe ‘e he me’á ia ko ení peseti ‘e 10, hiki pe ‘i loto. Ka ko e me’ a ‘oku ou ‘eke ai ki he ‘Eiki Palēmiá pe na’e fēfē eni, na’ a mou ngāue pea mo e ‘Ofisi ko eni Vāhengá

‘Eiki Palēmia: ‘Oleva ke tali atu ai leva ē Sea ko ē kuo ‘eke mai ‘e ia e fehu’i na’e ‘ikai ke malanga ia. ‘A ia ko e ‘uhingá pe Sea na’ a tau ‘osi ngāue’aki pe ‘etautolu e *duty allowance* kimu’ a. Pea ko e *duty allowance* pe eni ia ‘e Fakafofonga na’e ‘ikai ke ‘i ai ha toe me’ a kehe. ‘Ai pe ke kau hangē pe ko ē ko ‘etau me’ a na’ a tau tokanga’i ke tauhi ‘etau kau faiakó mo ‘etau kau neesí mo e kau toketā.

‘A ia ‘oku ‘ikai ko ha me’ a fo’ou eni ia kae kei *keep* pē e *structure* ko ē ‘a ē ‘okú ke tokanga ki aí ko e ‘uhingá kae tānaki pe ko e *duty allowance*, mālō.

‘Aisake Eke: ‘E Sea fakamālō pe kapau ko e fa’ungá ē he ‘oku mahino pe foki e ngaahi sikeilí. He kapau ko ena nau femahino’aki pe mahalo ai, ‘oku ‘i ai pe fiefia ka na’e ‘oua

‘e tonu ke ui ia ko e *duty allowance*, ui pe ia, hiki pe ia ‘i loto he’enu vāhengá. ‘Oua toe ui ia ko e *duty allowance* ko e ‘uhingá ‘oku fakalahi pe ia koe’uhí he ko e founa ngāue ko ē he taimi ní. ‘I ai e *salary revision* ka pehē pe ‘e ha ni’ihi ia ‘oku fua atu e me’angāué ia na’e ‘uluaki fua peseti pauni ‘e 3, toe ‘alu e me’á ia ‘o fua, pauni ia ‘e 10, hiki ‘ene vāhengá, ‘oku pehē pe foki.

Ka ko e ‘uhinga pe ‘eku ‘ohaké koe’uhí ko e fa’ungá pea kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi me’a ‘oku ‘alu mei tu’a te ne uesia kitautolu. Ka ko e ‘uhinga pe ‘eku ‘oatu ‘a e me’a ko iá he ‘oku mahu’inga ‘aupito kau faiakó ia. Ko e tō kakava, ko e langa fonua ‘oku faí mahu’inga e faiako ia. Ka ko u tui ko e ngaahi me’a ia ‘oku fiema’u pea pehē foki ki he tu’unga ko eni ‘oku lave ki he Pangikē Fakalalakaká ke ‘omai ha ki’i fakamatala ki ai. Koe’uhí ke lava ‘o sio koe’uhí ko e fakanonga ko e hā koā e tūkunga ‘oku ‘i ai ko ē ‘a kitautolu he aho ní Sea.

‘A ia Sea ko e ngaahi me’a lalahi pe ia, ‘oku ‘i ai pe mo e ngaahi me’a heni ‘oku fai pe sio ki ai ki he ka ko u pehē tuku ia. Na’e ‘ai ke u lave ki he ngaahi ngāue faka-*services* kitautolú ko e ako pea mo e mo’ui. Ka ko u pehē ke tuku ia ke u toki ha’u fakahangatonu ha vakai fakaikiiki ki he Patisetí ka ko u pehē te u fakalukufua atu pe eni ka u toki foki mai ki ai kae tuku ki he tepilé ke me’a atu e kau me’a ko iá, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō, Ha’apai 12 me’a mai

Fakatangitangi Ha’apai 12 ke manatua Pule’anga langa fōsoa aí & teu fakamanatua ta’u 50 tō kolosi ‘i Pulela’ā

Mo’ale Finau: Sea, fakatapu atu ki he Feitu’u na, fakatapu ki he Palēmiá pehē ki he Hou’eiki e Falé ní. Sea ko u fakamālō ki he, ‘uluaki pe fakamālō ki he Minisitā Pa’angá pehē ki he kau ngāué. Ko e ngāue lahi Sea na’e fai ki hono fokotu’utu’u ‘a e patiseti ko eni pea ‘oku mahino pe ia ‘Eiki Sea ‘oku totonu pe ia ke lahi. Ko hono ‘uhingá he ko e 899.2 milioná kuo pau ke fakapapau’i hono ‘alungá. Fakatatau ki he fakamatala ‘oku ‘omai ‘e he Minisitā ‘Eiki Sea he taimi na’á ne ‘omai ai ‘ene fakamatalá, ko u nofo ‘o fakakaukau ‘oku hangē ia hano ‘omi ha tala tukufakaholo pea ‘okú ne hanga ‘o kāpui totonu ‘a e kāpasa folau ‘o e fonua ko eni.

‘I ai e konga he’ene fakamalangá Sea na’e pehé ni ‘e hoko ‘a e patiseti ko eni ko e unga’anga pe ko ha falala’anga ke ne langa ha Tonga ‘oku *prosper*, tu’umālie pea ‘inasi ‘a e Tonga kotoa pē. Sea, kapau ‘e ‘osi ‘a e ngāue ko eni mo ‘etau fononga atu ko eni Sea ‘e a’usia ‘a e taumu’a ko eni. Ko u tui ‘Eiki Sea ‘oku taau ke tau salute pea *give* ha *credit* ki he ni’ihi, ha taha pe ‘oku ‘i ai hane ‘alunga ‘Eiki Sea ke ala ki he me’a ko e pa’anga ‘a e fonuá. He ko e fatongia mātu’aki *sensitive* pelepelengesi eni Sea. Pea ko ia Sea ‘oku ou loto pe au ke kātoa e ‘u me’a ‘oku ‘ohake ‘e he Fakafofongá ‘anenaí ko u tui au Sea ‘oku meimei kātoa ‘a e ngaahi me’a ‘oku fekau’aki pea mo e anga e pa’anga mo e me’a ko iá. Ka na’á ku fakakaukau hangē ko e me’a na’e me’a’aki ‘e he Palēmiá. Mau tangutu pe ‘o fakalongolongo ...

<006>

Taimi: 1430-1435

Mo'ale Finau: ... mo faka'amu ange Sea, 'oku ai ha ki'i peni ke *take* ha ki'i *note* pe ko e lomilomi he 'oku 'asi he fakamatala he peesi 4 'Eiki Sea, 'a e ki'i fo'i mahalo he peesi 1 pe Sea ko u loto ke u lave ki ai ka ko e lea faka-Pilitānia ko u loto ke 'omai 'oku kakano ange ia 'Eiki Sea, 'a e ki'i fo'i kongā 'oku pehē ni 'Eiki Sea, ko e *building the foundation for sector driven economic growth*. 'Ikai ke fu'u loko ma'ala'ala he faka-Tonga ke 'asi mai ai 'a e fo'i laumālie ko ia ko e *sector driven*.

Sea, kapau 'e lava e fo'i taumu'a kaveinga ia ko ia 'Eiki Sea, 'osi 'etau ngāue 'atautolu he ko e *sector* pe ko e sekita 'Eiki Sea 'oku tuhu ia ki he me'a kotoa pe he fonuá 'oku kaunga ki hono langa 'a e tangata'i Tonga mo e fonua ko eni. 'Oku nofo ia he loto sekitoa tau pehē 'Eiki Sea, tau kamata mei he kakai.

Fakamatala heni 'Eiki Sea, 'oku 'i ai e ki'i fo'i lea 'oku nau ngāue 'aki heni ko e *transformative journey*. Pea faka-Tonga pe ia ko e fononga, fononga 'anga, Sea, kapau 'e to'o mai ki'i fo'i kongā ko e mei mu'a ko e mālie lahi he ko e fo'i lea ko e *transform* ko e liliu fo'ou ha natula 'o 'ene hā mai 'oku kehe ia 'Eiki Sea mei he me'a na'a tau angamaheni ai he fonua ko eni.

Te u 'atu 'eku ki'i fakatātā, 'oku ou tui au 'Eiki Sea, ki he 'elito 'o e patiseti 'oku nofo he kakai ke langa he kakai. 'Atu e fakatātā ko eni Sea, 'i Ha'apai 'oku 'i ai e kau fine'eiki 'oku nau ha'u ma'u pe ki he tali e vaká, mea'i pe he Feitu'u na ho'o fa'a me'a atu 'alu ki Vava'u, nau si'i ta'utu hake pe mo 'enau fanga ki'i me'akai. Talamai ange ha taha pe kuo *transform* 'a e fo'i siakale ko ia. Talamai ange ha taha pe kuo a'u ha taha 'o ki'i luelue atu 'o sio ki he'enau ta'utu 'oku 'ikai ke a'u 'enau me'i moa pe me'i sipi, pea fa'u ha fo'i sisitemi ke ne langa'i nautolu.

Ko 'eku fakatātā pe au 'Eiki Sea, ko e anga pe e faka'amu e motu'á ni 'Eiki Sea, koe'uhi he'eku sio ko 'eni ki he fu'u Patiseti ko eni mo hono fakalea 'oku ou tui 'Eiki Sea, tau omi ange 'o ala nima pea tau ngāue fakataha. Ko e mālie 'oku 'i ai e ki'i kongā heni Sea, 'ikai ke u 'ilo e peesi ka 'oku 'asi pe 'i loto hē. Sai pe he 'oku mea'i pe he Feitu'u na, ai e ki'i kongā ai 'Eiki Sea, 'oku lave ai 'a e ki'i fo'i fakakaukau ko eni. Ko e Patiseti ko eni 'oku ui, *is a call*.

Sea, ko e fo'i lea ko e *call*, ko 'ene *the end* ia e patiseti ko eni, 'o kapau 'e fa'o lelei 'a e lea ko ia mo hono loloto mo hono *principle*. He ko e *call* mo e ui 'oku kehe ia mei he pu'i, pea ko e fekau, ko e fekau ia te 'alu pe kita 'o kākā he 'ahó ni – tuku. Ko 'ete lue atu ko ē pea te lue, ko e ui, ko e 'Otua ko ia 'oku pule.

Sea mo Hou'eiki, Hou'eiki Minisitā ko e me'a 'oku ou nofo 'i he 'ahó ni, fakamālō ki he Minisitā si'ene lāu mai 'etau patiseti kātoa kātoa e me'a kotoa pe a'u ki he Tonga Masani, 'ikai ke ne me'a mai ia Ha'apai Masani. Na'e tonu ke 'ai e Ha'apai he ko mautolu na'e Masani, 'ikai ha Tonga Masani ia he na'e 'ikai ke 'i ai ha me'a ia na'e fai he fonua ko eni ke Masani 'a Tongá ni. Na'a mau ngaahi 'e mautolu 'a Ha'apai he 'osi e 'aho 'o *transform* pea me'a ange ko ē Palesiteni ko ē Uesiliana ko e he konifelenisi 2016 mea'i pe he Feitu'u na 'Eiki Sea, fai 'a e kai 'i Lea 'a e Tohi, pea ko e lea 'a e Palesiteni na'a ne pehē, "Ha'apai, te u 'oatu 'e au e masani ma'a moutolu." Ta ko e "masani" ia Sea, 'oku 'ikai ko ha me'a ia 'oku foaki noa'ia 'oku foaki 'i he feilaulau mo e ngāue. Pea 'i he 'ene pehē 'e Hou'eiki Minisitā 'oku mālie'ia au he fo'i kongā ko eni 'oku 'asi he, ko e *transformative journey*, 'oku ou faka'amu ange pe ke tau foki he 'ahó ni mo ha loto 'oku fo'ou pea liliu'i e me'a

kotoa ke ui kitautolu kātoa kātoa mei he Sea ‘o a’u ki lalo kia kimautolu ko eni ‘oku mau ‘i heni Sea.

Sea, ‘oku ou lahi pe me’a ke u lave ki ai ka ko u tui ngaahi sekitoa ko e ngoue māhino pe ‘oku ‘i ai hono patiseti ‘ona ‘i ai e Minisitā heni, Minisitā Ngoue. Sea, ‘oku ke mea’i pe taimi na’a ke Minisitā Ngoue ai ‘oku ‘i ai e ‘akau ko e hā ‘a ena ‘oku to ko ena ‘i Foa, na’a ke me’a ange ki ai na’e ‘a e Talākoni. Sea, kole ki he Minisitā ke mo ō ange mu’a ‘o fakafua, Sea, ‘oku ‘osi totolo ia ‘o mapuni. ‘Ikai ke ‘ilo pe ‘oku fakafua fēfē, ka ko e anga ia e fakakaukau Sea, ke kole mu’a ki he ‘etau patiseti lelei ko eni Minisitā Ngoue mo me’a ange ‘o fakafua e Talākoni, he ‘oku ai e ni’ihi ko e kamata ‘oku ai e ni’ihi ...

<007>

Taimi: 1435-1440

Mo'ale Finau: ... ‘ko e faka’osi. ‘Oku pehē pē ‘etau ngāuē. Sea na’e me’a hake foki ‘a e Fakafofongá ‘o ‘ai vaka ‘anenaí, ‘ikai ke u fa’a lea au ‘o ‘ai vaká he ‘oku lave hake ko ē ‘a e Fakafofongá ia ki he vaká pehē mai he Fakafofonga ia ko ení, ‘atunga ia ho tuai. Pea ‘oku ‘ikai ke u mahino’i ‘e au pe ko e ‘uhinga ki he hā ‘a e tuai, mahalo pe ko e hā pe ko e tuai e ‘alu ‘o kolé pe ko e hā ha fa’ahinga me’a pehē. ‘E, ko ia? Fēfē kole heni? Sea ko u tui au ‘Eiki Sea kuo lava lelei ‘a e ki’i, ‘ikai ke u loto au ke fu’u to’o e taimí, te u foki pē au ki he laumālie e me’a na’a ku fakamatala ki aí, ‘ofa ke hoko ‘a e fu’u pa’anga lahi ko ení ke ‘aonga ki hotau fonuá.

Ko hono faka’osí ‘Eiki Sea te u afe mai ki he *climate change* ke faka’osi ‘aki. Me’apango pé ‘Eiki Sea, Minisitā Pa’anga te’eki ke u fanongo au ia ‘i hono lau mai e fu’u malanga ‘a e Minisitā Pa’angá ‘anenaí ‘oku ‘asi ai ha ki’i 3 miliona pe ko ha 2 miliona ke fai ‘aki ‘eku ngaahi fōsoa ‘i Ha’apai. Ka ‘oku sai pē ‘oku ‘osi kole pe au ki he ‘Eiki Minisitā ko eni ‘o e *MOI*, ‘omai pe ia e misiní he ‘oku lave e Patisetí ‘o pehē, ko e “Patiseti ko ‘ení te ne langa ‘e ia e Tongá. ‘Ikai ke toe ui pa’anga eni ia Sea. Ko u manatu ki he Palesitēni ‘o ‘Amelika ko ē ko *Kennedy* na’a ne pehē ‘e ia pea ko e lea ia ‘oku tu’uloa. Na’a ne pehē, “ ‘Oku ‘ikai ko e me’a ‘oku ‘aongá, ‘oku ‘ikai ko e me’a ‘oku mahu’ingá ia ‘a koe pe ko e fonuá. Ko e me’a ‘oku mahu’ingá ‘oku ‘ikai ke mahu’inga pe ‘oatu ha silini, ko e me’a ‘oku mahu’ingá ke ke fai e ngāuē ke fakahoko.”

Hangē pē Sea ko e me’a na’a ku fa’a fakalaulaunoa atu ‘anenaí, hiki homou pa’angá, pa’anga ko ē ‘oku ‘oatu ko ē tatau mo mautolu pea ko e fo’i hiki ko íá, ‘omai ‘e koe ke ‘ave ki Ha’apai ke ngaahi ‘aki e fōsoa ‘a Ha’apai. Ko e me’a ia ko e *transformative journey*. Hangē pē ko e me’a na’e lave ki ai, ko u mālie’ia ma’u pē he ‘Eiki Minisitā ‘ikai ke u ‘ilo’i pe ko e, mahalo ko e fānau ko eni ‘oku nau ‘i hení na’a nau pehē, puke mai e talēniti ‘o e Tongá ‘asi pē he Patisetí. ‘Omai e talēniti ke nau langa e fonuá ‘aki e Patisetí. ‘E Hou’eiki Minisitā ‘e Palēmia, ‘oku ‘osi ‘i ai ‘eku kau ngāue ‘a’aku, laka mama’o ange ia he kau tama ngāue ko ē ‘i Tongá ní. Mou tokoni mai, ke tau langa ‘a Ha’apai he ‘oku fakamanatu e kolosí he ta’u fo’ou hono ta’u 50 ‘a e kolosi na’e tō he ‘api ko Pulelā, na’e papitaiso ai ‘a e Tu’i ‘Uluakí. ‘O maamangia fakalaumālie pea mo’ui ai e fonua ko ení ko e ‘otu Ha’apai. Pea ‘oku fai ia ‘i he ta’u fo’ou pea ko e patiseti ko ení ‘Eiki Sea ko u faka’amu ange ‘e ‘i ai ha ki’i konga si’i ‘e tokoni ke langa e ki’i fonua fakahisitōlia mo mahu’inga ko eni. Ko u talamonū atu Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā ki he langafonua ‘oku faí. Mole ke mama’o ke ‘i ai ha laumālie ‘o ha fai fakamaau, ko e laumālie pē ‘o e langafonua. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Tongatapu 4 me’a mai.

Fehu’ia Tongatapu 4 fale langa fo’ou he kelekele Polata’ané & hai ‘oku ne fakapa’anga & hā kaunga ki ai Pule’anga

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea kae pehē ki he ‘Eiki Palēmiá mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakatō kae ‘oatu mu’a ha ki’i fakalavelave nounou fekau’aki mo e Patiseti mahu’inga ko ení. ‘Eiki Sea ‘oku ou fie fakahoko atu ha ki’i fakamālō lahi ‘e ua. ‘Uluakí ‘oku ou fakamālō lahi ki he ‘Eiki Minisitā Pa’angá mo ‘ene kau ngāué kae pehē ki he ‘Eiki Palēmiá ‘i hono fatufatu ‘a e Patiseti ko ení fakataha pea mo e ngaahi Fakamatala Palani ‘a e ‘ū Potungāué hono kotoa, ‘oku mau fakamālō atu hono taki hotau vaká.

Ko e uá Sea ‘oku ou fakamālō ki he Seá ‘o e Komiti Pa’angá ko hono ‘uhingá ko e lipooti mo e ngāue lahi na’a nau fakahoko mo e kau Mēmipa ‘o e Komiti Pa’angá kau ai e ‘Eiki Seá hono faka’atā kimautolu ke mau lele atu ‘o hoko ko ha kau mamata, fanongo ‘i he feme’a’aki mahu’inga ki he Patiseti ko ení Sea, ko u fakamālō. ‘Oku ‘i ai e me’a fo’ou ia ‘oku ‘asi mai heni tautefito ki he lipootí Sea kau ai ‘a e ngaahi fiema’u ‘a e kau Fakafofongá na’e ‘asi he ngaahi tohi fehu’i, na’e ‘asi he ‘a’ahi ki he ngaahi vāhengá. ‘Oku ou ongo’i Sea ko e ta’u eni ‘e hiva ‘eku fokoutua ‘i he Fale ni, hangē kiate au ko e fuofua taimi eni, ‘oku ongo pehē ‘a e Patiseti ‘oku kapa mo kapui pea kau, pea kau e le’o ‘o e kau Fakafofongá ko hono ‘uhingá ko e le’o foki ia ‘a e kakaí ‘o ‘enua ngaahi fiema’u ko ē ‘oku ongo mai ‘i he ‘a’ahi faka-Fale Aleá ‘asi mai kongá heni. Pea kiate au ‘i he’eku manatú ko ‘ene toki hoko ia ha me’a pehē pea ko u fakamālō ai.

‘Eiki Sea ko e Patiseti ko ení ko hono kaveinga ‘oku tohi mai ‘i mu’á, “Ko e Langa e Ngaahi Makatu’unga ke Paotoloaki ki he Tupulaki Faka’ekonōmiká.” Mahino pē ‘a e ...

<001>

Taimi: 1440-1445

Māteni Tapueluelu: ... pātoloaki he tupulaki faka’ekonōmika, mahino pē ‘a e ngaahi feinga ‘a e Pule’angá ke langa faka’ikonōmika pea ‘oku ou kole pē ki he Hou’eiki Pule’angá, ‘oua na’a mou tuputāmaki ‘o pehē ‘oku fai ha malomaloa’a kae kole pē mu’a ko e ‘emau malanga fakalukufua ee na’e fakahoko atu ‘e Tongatapu 5, kae tuku mu’a ke mau ‘oatu ‘a e ngaahi fehu’i fakapatonu, pea te u ngāue ‘aki Sea ‘a e pepa Patiseti pē ko eni ‘a e Pule’anga mo e Lipooti ‘a ‘etau Komiti Pa’anga. Pea ‘oku ou kole te u malanga atu’i he peesi 52, ko ‘eku kole pē au ke fakama’ala’ala mai ‘e he Pule’anga ‘a e *issue* ko eni ē, fekau’aki eni mo e langa ‘i he sekitoa takimamata, peesi 52 e faka-Tongá ē.

‘A ia ‘oku pehē hono lau, sio ‘oku nounou ‘aupito pē. ‘Oku hā atu ‘i lalo ‘a e lekooti ‘o e tu’unga ‘o e ngaahi polokalama na’e tatakí ‘e he Potungāue Takimamata. ‘Aitemi hono 2, Ko e Ha’amo Ua ke langa ‘a Tongá, ko e fale lahi fo’ou ‘oku langa ‘i he kelekele faka-Tu’i ‘i Polata’ané. ‘Oku ‘amanaki ke kakato ‘a e ngāue ki Sune ‘o e ta’u ni, ‘uhinga eni ki he ta’u ni, pē ko e ta’u fo’ou? ‘Oku ‘i ai ‘a e ‘amanaki ‘e tokoni eni ki he, tokoni ‘a e poloseki ko eni ke tānaki ki he ngaahi fale nofo totongí. ‘A ia ‘oku ‘uhinga eni ki he Takimamatá Sea. Ko e fehu’i ko ē ‘oku ou ‘oatu Sea ke fakama’ala’ala mai ‘e he Pule’angá,. Ko e poloseki eni ‘a hai, pea ko e hā ‘a e kaunga ‘a e Pule’angá ki ai Sea? Kau toki hoko atu makatu’unga Sea, ‘a ‘eku fehu’i ko e ‘uhingá ko e lipooti ‘a e Komiti

Pa'anga 'oku hā 'i he peesi 12, lipooti ia 'a e Komiti Pa'anga 'oku ou kole pē ki ho'o kau ngāue 'Eiki Sea pē 'e lava 'o tokoni mai peesi 12.

'E, palakalafi fakamuimui taupotu ki laló pea 'oku ou tui 'oku toe 'asi pē eni 'i he peesi 13, mo e ngaahi feitu'u kehekehe pē 'o e lipooti ko eni. 'A ia 'oku fakahā ai, "na'e 'i ai 'a e ngaahi poloseki na'e fokotu'u, pea na'e 'ikai ke 'i ai ha vouti ia ki ai, ha pa'anga ki ai, kae lolotonga 'a e ta'u, 'oku 'i ai 'a e me'a pehē ia. Ka ko e 'uhingá Sea 'oku ou tālafili au 'oku ou kole ko hono 'uhingá, ko e laumālie 'o e 'ata kitu'a, ke fakapapau'i 'oku mahino mu'a, ko e poloseki eni 'a hai, ko e hā 'a e ngāue ki ai 'a e Pule'angá, 'oku 'i ai ha pa'anga pea ko e fiha 'Eiki Sea, ke mea'i 'e he Hou'eikí 'a e puipuitu'a totonu. Ko e ki'i kole ia Sea kau toki hoko atu mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato: Minisitā Pa'anga, me'a mai ki he fehu'i ko eni 'a e Fakafofonga Tongatapu 4, peesi 52, Ha'amo Ua 'osi he Sune ta'u ní, koe'uhi ko e ta'u ni ta'u fo'ou, ko e poloseki ko eni 'a hai. Ko e peesi 12, ko e me'a tatau pē. Me'a mai.

Tali Minisita Pa'anga ko e poloseki fakafu'ituitui langa teu 'i Polata'ane kae faka'asi he Patiseti ko 'ene fekau'aki mo e sekitoa takimamata

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu Sea 'o e Komiti Kakato, kae 'uma'ā 'a e tapu atu ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kapineti, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki Nōpele kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai.

'Uluaki pē fakamālō lahi atu he ngaahi fehu'i kuo tuku mai, ka te u tali, tuku pē ke u tali atu pē 'a e fehu'i ko eni 'a Tongatapu 4, koe'uhi kae hoko atu 'ene fakamalangá. Fekau'aki mo e peesi 52, he'ene hā he Fakamatala Patiseti, ko e poloseki 'a hai? Ko e poloseki fakafu'ituitui pē eni ia Sea, 'oku na'e fakahoko ko eni, ko e 'uhinga 'ene hā 'ana he Fakamatala Patiseti koe'uhí ko 'ene tokoni ki he takimamatá, 'i he sekitoa takimamata ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha fekau'aki ia 'a e Pule'angá mo e polosekí ka ko e sio fakalukufua ki he 'ekonōmika fakalukufua, mo 'ene tokoni he sekitoa takimamata ko e 'uhinga ia 'oku faka'asi mai ai.

'Oku 'ikai ke felāve'i ia mo e ngaahi poloseki ko ē 'oku lave ki ai 'a e peesi 12, 'o e lipooti ko eni ko ē ko ē 'a e Komiti Pa'anga, ko e ngaahi poloseki ia ko iá 'oku fekau'aki ia mo e ngaahi poloseki kehekehe pē ia 'oku fekau'aki mo e ngaahi uafu mo e ngaahi poloseki faka-Pule'anga pē, ka ko e, 'oku 'ikai ha'ane felāve'i ana mo e poloseki 'e taha, he ko e poloseki fakafu'ituitui, ka 'oku hā pē koe'uhi ko 'ene tokoni ki he fakalukufua ki he sekitoa takimamata mo 'etau 'ikonōmika, mālō.

Māteni Tapueluelu: Sea 'oku ou fakamālō ki he 'Eiki Minisitā 'i he fakama'ala'ala kuo 'omaí, pea lelei Sea he 'oku lekooti pē, kae fifili hoku lotó ko hono 'uhingá ko hono fokotu'u mai 'i he Patiseti 'a e Pule'angá, he 'oku fakahoko mai ia ko e polokalama ko eni na'e tatakí ia 'e he ...

<002>

Taimi: 1444-1450

Mateni Tapueluelu: ... potungāue ‘a e Pule’anga. Ka ko u fakamālō pe Sea hono ‘ai mai ke mahino ‘oku ‘ikai ke ai ha kaunga ki ai ‘a e Pule’angá ko hono ‘uhingá pe Sea. Ko e ngaahi *project* lalahi eni ‘e fiha ‘a e takimamata kuo huufi fakafo’ituitui pe mo ia, ‘ikai ke ‘asi mai ia he Patiseti ‘oku kehe e fo’i *project* ko eni. Kaikehe Sea ko u hanga ‘o tuku hē ke mahino kuo mau ‘osi ‘oatu ha fehu’i kau ki ai. Pea ko e *project* ko ē lave au ki he peesi 12 ‘Eiki Sea mo e peesi 13. Ko ‘eku ‘uhinga ‘a’aku ia ko e natula ‘o e fakamolé ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi me’a ‘oku ‘ikai ke tala mai hono fakamole pea ‘osi ange ko ē hono *revise* e *budget* ‘oku ‘asi e fakamole ia. Ko e ‘uhinga ia ko ē hono ‘eké pe ke ma’ala’ala Sea. Ka ko u fiefia kuo ma’a atu homau totó hono ‘eke ke mahino ‘oku mahu’inga ke ‘ata ki tu’a ‘a e ngaahi *project* ko ia.
‘Eiki Sea ka u hoko atu ‘o fekau’aki pea mo e ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Ai pe ke u ki’i tokoni atu pe ki he Fakafofonga, Fakafofonga ki’i tokoni atu pe ki he kongá ko ia

Mateni Tapueluelu: Mālō.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Kae hoko atu pe ho fakamalanga. ‘Io ko e natula foki e ngaahi *project* pehē koe’uhī ko e pa’anga na’e ma’u mai pe he lolotonga e ta’u fakapa’angá pea ‘ikai ke hā ‘i he taimi na’e fai ai hono fa’u e patiseti. Pea ‘oku fiema’u pe foki ke fakafuofua hono ngāue’aki ‘i he ngāue na’e fakahoko pea ko e *project* ko e kongá eni ia ‘i hono fakamālohi’i ko ē ‘a e ‘uhila ‘a e halanga uaea ‘uhila ‘a e *grid*. ‘A ia na’e tokoni mai ai na’e ‘omai e seniti ko eni pea ko e ‘uhinga ‘oku hā atu ai ‘i he Patiseti ‘i he fakamole na’e fai he lolotonga e ta’u mālō ‘aupito Sea.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 4 me’a mai.

Fehu’ia Tongatapu 4 ‘uhinga ako ta’etotongi Pule’anga kae teu ngaahi ako siasi ke hiki nau totongi ako

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea ka u hoko atu au Sea ki he ngaahi ‘isiu fakafo’ituitui pe te mau kole pe ke fakama’ala’ala mai ‘e ‘Eiki Sea pea ko u lave atu eni fekau’aki pea mo e ako pea mo e tokoni ko ia ‘a e Pule’anga ‘oku fakahoko ki he ako. ‘Oku ou fakamālō lahi Sea ki he ‘Eiki Minisitā ‘i he tokoni ko eni ‘oku fakahoko mai ki he Potungāue Ako ‘oku mahino ‘a e fakaikiiki ‘oku ‘osi me’a mai ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā tokoni kehekehe ke hiki hake ‘a e peseti ‘e 10 e tokoni ki he ngaahi ako ta’efakapule’anga pe ko e siasi, kau ai e *TVET* pea ko u fakamālō lahi ai. Ka ko ‘eku kole pe ‘Eiki Sea ko e tūkunga ko ē ‘i hono toe fakamuimānoa mai ‘o mahino ‘oku ‘i ai e fokotu’utu’u ke ako ta’etotongi ‘a e ako ‘a e Pule’angá ‘o a’u ki he foomu 5. ‘Oku ou tokanga lahi ‘Eiki Sea mo e Hou’eiki ki he sekitoa ko eni ko e ako ke fakapapau’i mu’a ‘oku ki’i palanisi.

Ko e ‘uhinga pe ‘eku tokanga ki ai Sea ko e anga e tu’u ‘etau laó ko e ako ko e fo’i totonu pe ko e *right*. *It’s a right* ko e tu’u ia ‘i he Kupu 3 ‘o e Lao ‘o e Ako. Pea ko ‘ene tu’u ko ē ko e totonu kuo pau leva ke tau hanga ‘etautolu ia ‘o feinga ke fakapa’anga ‘a e fo’i totonu ko ia. ‘Oku ou hanga ‘o ‘ilo’i ‘oku ‘i ai ‘a e fokotu’utu’u ‘a e ngaahi ako e siasi he taimi ni ke hiki e totongi ako ke fakapapau’i ‘e lava ai ‘o ki’i fakalelei’i ‘a e vāhenga ‘a e kau faiako tu’o tolu foki eni ia ‘a e fakalelei’i vāhenga Pule’anga peseti ‘e ua peseti ‘e 3 peseti ‘e 5. Ka ko e kau faiako ko ia ‘i he sekitoa ‘o e siasi ‘oku ‘ikai ha me’a pehē pea ko ‘enua fokotu’utu’u eni.

‘A ia lolotonga ‘a e fokotu’utu’u ‘a ‘etau Pule’anga ke ako ta’etotongi e ako ‘a e Pule’anga ‘o a’u ki he foomu 5 kuo fokotu’utu’u e ako ia ‘a e siasi ke hiki ‘a e totongi ako. Ka ko e ongo sekitoa pe ki he ako pe. Kapakau ‘e ua fua fatongia ‘i he fo’i sekitoa ‘e taha ko e ako ‘a ia ‘oku tupu mei ai ‘etau lea Sea “Lou ‘olive ‘e ua kae toki mālohi ha fonua.” Ko naua eni ‘oku na hanga ‘o fakahoko ‘a e ako. Talu hono lele’i mai he siasi e ako mei mu’a tu’u mai e Pule’anga ‘o lele ‘o fakalaka ia mo ‘ene fuká. Ka ko ‘eku faka’amu pe Sea he ‘ikai ke lava ‘o li’ekina pehē ‘a e sekitoa ‘o e siasi. ‘I ai e Siasi Tongá ‘oku tu’u mai he ‘aho ni ke kau mo ia ‘i hono poua ‘o e akó mo e maa’imoa ‘o e ako fokotu’u ‘enau kolisi.

‘A ia ko e ngaahi kolisi ‘i he fonua ni ko e lahi taha ia ko e kolisi ia ‘a e siasi. ‘Oku nau hanga ‘o to’o ‘a e fatongia fakafonua ko ia, ka na’a ku faka’amu pe au Sea ‘e ho’ata ‘i he Patiseti ke ki’i fakapalanisi. Ko e me’a ‘e hoko ko e kau lelei ko ē ‘i he ako ‘a e siasi tafe kātōa e kau faiako ia ‘e ō ia ki he ako ‘a e Pule’angá. Pea ko e kau lelei ko ē ‘i he ako pe ko e kau *students* tafe tatau pe mo ia. Ko e me’a ko ē ‘oku manavasi’i ki ai Hou’eiki na’a tupu ai ha me’a ko e *elitism* hūfanga he fakatapu pe ko e ‘alu ko e kau ...

<003>

Taimi: 1450-1455

Māteni Tapueluelu : ... ma’olunga mahino ‘aupito, ko nautolu ia ‘e ako ‘a e Pule’anga. Ako ta’etotongi, ko si’i kakai ko ē ako ‘a e siasi nau kau mo nautolu he lī tukuhau ‘o fakapa’anga ‘aki ako ‘a e Pule’anga, pea toe hiki pē ‘enau totongi ako ke feinga’i ‘enau kau faiakó.

Pea ko ‘eku kole pē Sea, ko u kole pē au ki he ‘Eiki Minisitā Ako. Ko u fakamālō lahi ‘i he mamafa ‘oku tō mai mo e *weight* ‘oku ‘omi hono fakamatala’i e akó. Ko eni ‘a e sekitoa ‘oku ne taki ‘a e langa fakalalakaka. Mo’oni e mo’oni pea ‘oku ou fakamālō ‘i he anga e hiki, ka ko ‘eku kole pē Sea. ‘Eiki Minisitā ‘e lava nai ‘i he kaha’u ke to e ki’i fakalelei’i eni tau pehē hiki mei he 770 ‘o 800. Ki’i hiki si’isi’i pē. Ki’i kole pē.

‘Eiki Palēmia : Mālō. Tuku kae tali atu ai leva ha faingamālie kehe. Mālō Sea e ma’u faingamālie ..

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia : Kole pē ke u hūfanga he kau Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. Fai pē ha tokoni pē ki he me’a ‘oku tokanga ki ai e Fakafofonga. Sea ‘oku, na’e ‘osi fakahoko pē eni ki he kau Talēkita Akó pea kapau na’e ai ha Talēkita Ako ia na’e ‘alu ‘o tenge ‘a e Fakafofonga Fika 4 ke ha’u mo ia. Ko e me’a lelei pē ia ko e me’a sai pē hono fai ha feme’a’aki ki ai. Ka ko e fakakaukāu ia koe’uhi ko e ‘alu hake *cost of living* ki ‘olunga ‘aki ‘a e peseti ko eni ‘e 5 ‘i Sanuali pea toe 5 ko eni, mau pehē ke ‘alu hake ai pē mo e tokoni ko eni ki he kau faiako ko eni. He ko e ‘alu ‘a e fo’i tokoni ko eni ki he ako ‘a e siasi, ko e ‘ave ke tokoni ki he vāhenga ‘o e kau faiako. ‘A ia na’e pehē ai ke ‘oange mu’a mo ha peseti ‘e 10 ko e ‘uhinga pē ke tatau *reflect* pē ‘a ‘etau hanga ko ē ‘o hiki ‘etau me’a.

‘Io Sea, ‘i he me’a ko eni fekau’aki pea mo e ako ta’etotongi. Ko e taumu’a ia ‘a e Pule’anga ke ai ha ‘aho ‘oku ta’etotongi e akó Sea. Ko e ‘uhingá ke ‘oua ‘e hoko ‘a e

pa'angá ko ha 'uhinga 'e 'ikai ai ke ma'u faingamālie ako ai ha tokotaha 'i Tonga ni. Na'e fai 'a e ngāue 'o a'u ki he Foomu 2. Hangē pē ko ia 'oku mou mea'i, 'alu *middle school form 2* ta'etotongi e ako kapau 'oku ke ako he 'u *middle school* 'o a'u ki he form 2 tu'u he taimi ni. Neongo 'a e tokolahi mo e lahi 'o e 'u 'apiako *middle school* 'oku a'u 'o foomu 2 ta'etotongi, 'oku kei fili pē mātu'a ia ke nau ō ki Toloa, nau ō ki *Side School*. Kau 'a *Side School* ia he totongi mamafa. Ka 'oku fili pē 'a e mātu'a ia ke nau ō nautolu ki ai. 'Oku 'i ai pē ngaahi fakakaukau 'oku nau ma'u ki he lelei 'enau fakakaukau ki he'enau fānaú.

'A ia 'e Sea kapau 'oku ilifia 'a e ngaahi siasí 'i he pehē ko ia ke ta'etotongi, ko e me'a pē 'oku ou fie fakamanatu kia nautolu, ko 'emau ngāue fakataha ko eni, 'a e Pule'anga mo e siasi ko e hā 'a e taumu'a, ke ako'i e fānau. Ka tau to'o ha ngaahi *barrier* mo ha ngaahi me'a 'oku ne hanga ai 'o fakafe'atungia'i 'a hotau fatongia ko e ako'i 'a e fānau. 'A ia ko e feinga ia ko ē 'a e Pule'angá. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha, ko e me'a te mau sai'ia ai mautolu ke ma'u mai 'a e totongi ako, ka ko e faingamālie eni ke tau 'ai ā ke feinga'i ke a'u ki ha taimi 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha *barrier* he *financial side*. He 'oku kau pē mo e mātu'a he ako fakapule'anga 'i he masivesiva. Pea ko e kau ko ē he *policy* ko eni Sea ke ke *opt out*.

Hangē ko eni, kapau 'oku ai ha taha ia 'oku ongo'i pē ia 'oku faingamālie, ka 'oku ako 'ene fānau he ako fakapule'anga, *opt out* pē ia 'o totongi 'ene akó. Ko e motu'a ni 'oku 'i ai 'eku fānau 'oku ako he ngaahi ako fakapule'angá te u totongi ako pē au. Ka ko e faingamālie he ko e 'uhinga he ka ke pehē atu, 'oo ko e kau masivá ē mou ta'etotongi kae totongi e kalasi ko ē. Ko e faingamālie ia ke *victimise* ai 'a kinautolu 'oku tau *label* ko e kau masiva. 'I ho'omou 'atu ko ē ke fakakātoa 'a e ta'etotongi ko ē mei he *form 5* 'o fai ki lalo, he 'ikai leva ke tau lava 'o *distinguish* pē faikehekehe'i ko hai koā ia ke tau *label* 'oku masiva. Ko e me'a ia 'oku tonu ke 'oua te tau fai. 'A ia ko e 'uhinga ia ko ē 'oku 'oatu ai ta'etotongi mei he foomu 5 fili pē mātu'a honau konisēnisi. Pea kapau 'oku ke pehē pē koe 'oku ke lava 'o totongi ho'o ako, pea ke *opt out* pē koe 'o ke totongi pē koe ho'o akó. 'Oku kau 'a e ako ia 'a Tonga *High Vava'u High* Ha'apai, kau ia he ako ma'ama'a. 'Oku 'ikai ko e pehē ia hangē ko 'eku lau 'anenai ki he fili ko ia ta'etotongi 'a e *middle school* ki he totongi. Ko *Side School* 'a e ako tokolahi taha 'i Tonga ni mei toko 1,400...

<004>

Taimi: 1455-1500

'Eiki Palēmia: ... Sea, a ia ko e fili pē ia 'a e mātu'a ia, tuku 'a e ako ta'etotongi ia he middle school, teu 'ave 'eku fānau 'a'aku ki hē. *So, it's not simply* ko e pehē 'e mole mai e fānau ako ia mei he ako 'a e siasi he 'ikai ke toe lava 'e Tonga *High* ia mo me'a 'o *up* 'enau *facility* ke toe tānaki mai 'a e fo'i toko lau afe ko ē ko e me'a ia 'oku mau hounga'ia ai 'i he fengāue'aki ko eni pea mo e ako 'a e siasi hounga'i hono feinga'i ke *up* hake hangē ko e \$100000 ki Hango ke ki'i 'ai hake neongo 'oku nau ma'u pē 'enau seniti mei he *TVET*. Ko e 'uhinga pē ko e fengāue'aki mo e sio ke ala tokoni ki ai he ko e ko u tui ko e me'a mahu'inga heni ko ē 'a e fengāue'aki mo e siasí ke mau toe fakamanatu kia mautolu ko e hā ko ā 'a e taumu'a 'o 'emau ngāue ko ē he ako. Ko e ako'i 'o e fānau. 'I kai ke 'i ai ha fe'auhi ia 'a e Pule'anga mo ha siasú 'oku 'ikai ke ai ha'amau me'a 'a mautolu ke 'ai ke ma'u ai ha'amau *profit* ko 'emau taumu'a pē ako'i e fānau Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Palēmia. Tongatapu 4 me'a mai.

Tokanga Tongatapu 4 ke fakapalanisi tokoni Pule'anga ki he ako pule'anga mo e ako ngaahi siasi

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea. Sea ko u fakamālō pē au ki he Palēmia 'i he fakamatala ko ē 'oku me'a mai 'akí 'oku mahino kiate au 'oku 'i ai 'a e *commit* lahi 'i he laumālie 'o e Palēmia ke fakalakalaka'i e ako 'a e Pule'angá. Ko e me'a 'oku ou tokanga au ki ai 'Eiki Sea ke fakapapau'i 'oku palanisi 'a e tokoni ko ē 'a e Pule'anga ki he ongo ako lōua. Tatau pē ia pē ko e ako 'a e Pule'anga pē ko e ako 'a e Siasi he ko e me'a eni 'e hoko kau 'oatu pē 'a e *scenario* ko eni.

Tau pehē 'oku pehē mai e siasi ia fanofano atu mautolu ko e ngafa ia e Pule'angá ke ako'i 'a e fānau mau 'osi totongi tukuhau 'i ai, ko hono mo'oni he 'ikai ke lava Sea he'ikai ke lava 'e he Pule'anga 'o fua kātoa 'a e ngafa ko eni ko hono fakaako'i 'a e hako tupu e fonua. Ko e fakafeta'i'anga ia e hū mai e Lou 'Olive hono 2 fai 'a e fatongia ko eni. Pea ko e tautapa 'oku fakahoko Sea ke fakapapau'i mu'a 'oku fakatokanga'i pea fakahounga'i 'i ha lēvolo 'e potupotu tatau talanoa e patiseti ki he vahevahe tatau mo e vahevahe taau Sea. Ko e me'a pē 'oku fai ki ai e kolé mahino pē ko, na takitaha he ngafa kehekehe ka ko e tokanga'i ko e 'osi ange ko e tamasi'i 'oku ako 'i Tonga *High* ko e tamasi'i 'oku ako 'i Sā 'Anitelū ko e Tonga ko e hako tupu e fonua ni. Pea ko e 'uhinga ia e tautapa Sea ko 'eku kole pē 'a'aku ki he Palēmia he 'oku 'i ai e ngaahi fokotu'utu'u palani ia 'oku a'u ia 'o a'u ki he 2027.

Pea ko 'eku kole pē 'oku 'i ai nai ha toe fakakaukau ange ke ki'i fakakaukau'i ke hiki hake mu'a 'a e tokoni ko eni mei he pēseti 'e 10 pēseti 'e 30 kae lava ke fakapapau'i Sea 'oku tau te tau 'amanaki ki he me'a 'oku fokotu'u mai 'i hono fakamatala'i e ako ko e sekitoa ako ko ia te ne *drive* e langa fakafonua Sea, langa fakalakalaka. Maumautaimi ke kovi e ako ka tau 'amanaki ki ha langa fakalakalaka 'oku sai. Ko e 'uhinga ia 'a e kole 'e 'Eiki Minisitā 'oku mahino pē ia ko e mātu'a ni ko e feinga ke fai e lotó kotoa 'oku hangē hano 'omai ha holoholo ke 'ufi'ufi 'aki ha tēpile, ue'i ki hē ava e tuliki ko ē ue'i ki hē 'oku mahino pē ia.

Fokotu'u na'a lelei ke to'o patiseti ki he kai pongipongi fānau ke 'ave tokoni ngaahi ako siasi

Ka ko u tui Sea kapau 'e ki'i laumālie lelei e 'Eiki Minisitā ke fakatatafe atu e ma'u me'atokoni pongipongi ia 'a e fānau kae to'o mai e ki'i seniti ko ia 'o 'ave ia ke tokoni ia ki he ngaahi ako ko ē ta'efakapule'anga mahalo pē Sea 'e ki'i lelei ange e ola ia 'e ma'u mei ai. Ko e fokotu'u fakakaukau pē 'oku mau 'oatu. Sea 'oku lahi pē me'a ko u fie lave ki ai. Ka ko u ...

'Eiki Palēmia: 'Ai pē Sea ke u ki'i tokoni atu pē he me'a ko ena 'a e ...

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

Tali Pule'anga 'oku fengāue'aki pe mo fetokoni'aki mo e ngaahi siasi he tokoni'i e ako

'Eiki Palēmia: Tokanga ki ai 'a, 'oku hokohoko atu pē 'a e fengāue'aki ia mo e siasí hangē ko eni na'e tokoni ko eni ko eni 'a e Pule'anga ki he siasi na'e 'ave pē me'a ki Toloa ki Toloa 'ave pē me'a ki Tupou *High* ki Tupou *High* pea 'oku 'ikai ke fiema'u ke na toe, toe to'o mai e seniti ko ē mei he 'apiako ko ē ki he 'apiako ko ē. Pea na'e fokotu'u mai leva he kau Talēkita 'ei fēfē kae 'omai pē ia ki he siasi? Ka mau toki hanga pē 'o veimau'i 'i loto ai. Pea na'e tali ia he Kapineti Sea ko e 'uhinga me'a pa'anga ko ē tau pehē 2 miliona ki he Uēsiliana he ē 'ave pē ia ki he Uēsilianá nau toki tufaki 'e nautolu 'i he 'ū ako 'a e Uēsiliana he na'e 'i ai e taimi na'e toe 100000 ia 'i Toloa pē ko Kolisi 'ikai ke lava e 'apiako kehe ia 'o ala mai ki ai.

'A ia 'oku ou hounga'ia pē au hono 'ohake e fokotu'u fakakaukau ko eni he Tongatapu 4 ka 'oku 'ikai ke pehē 'oku 'ikai ke tu'u ai 'a e fakapōtalanoa ko eni. Ko e faka'amu ia 'a e motu'a ni Sea 'i ha taimi ta'etotongi e ako, ta'etotongi e ako a'u ki he foomu 7 ka 'i ai ha taimi tau a'u ki ha tu'unga 'oku sai fe'unga ai 'etau tu'unga fakapa'anga ke totongi he Pule'anga e kātoa 'a e kau faiako 'a Tonga ni. Ko e tu'u he taimi ni Fakafofonga hangē pē 'oku mou 'osi 'ilo 'etau tu'ungá ko 'etau 'unu'unu atu pē ka tau sio ange pē 'e lava ia ha taimi. Ka 'oku 'osi fai pē hono *raising* 'o talanoa 'o 'ikai ke pehē 'oku ngalo ai 'a e ngaahi siasi ko e 'uhinga ia 'oku 'ave ai 'a e 770 ki he fo'i 'ulu kotoa pē. Fo'i 'ulu kotoa pē Sea pea 1300 tupu ki he fo'i 'ulu kotoa ...

<005>

Taimi: 1500 – 1505

'Eiki Palēmia: ... he *TVET* mo e Siasí, ko e mahu'inga honau fatongiá, meimei vaeua e fānau 'i he *secondary* he Pule'angá mo e siasí, peseti 'e 90 'o e *primary school level* 'i he Pule'angá. 'A ia 'oku mahino 'aupito pe 'a e lahi 'a e fetokoni'aki mo e fengāue'aki ko eni 'a e ongo kupu ko eni 'e 2 Sea, mālō 'aupito.

Fokotu'u pe 'e malava he Pule'anga fakaako ta'etotongi foomu 2-5 katoa 'a Tonga ni

Lord Nuku: Sea, kātaki pe mu'a 'ikai ke, kole pe ki he Fakafofongá ko 'eku ki'i fehu'i pe 'a'aku ia ki he 'Eiki Minisitā Akó. Pe 'e malava ke ako ta'etotongi 'a e foomu 2 – 5 kātoa 'a Tonga ni kātoa, 'a e fānau ako ko ē 'o e fonuá. He 'oku lava 'e he Pule'angá 'o tuhu'i mai ko e me'á ē 'a e Pule'angá. Ko e fē e me'a 'oku Pule'angá ko e fē e me'a 'oku ta'e-Pule'angá. 'Oku talamai 700, ka ko 'eku fehu'í atu 'aku ia

'Eiki Palēmia: Sea, sai ke tali atu ia

Lord Nuku: Pe 'oku malava ke 'ave 'a e fo'i me'a tatau ko iá ke 'inasi 'a e fale kotoa pē 'o e fonuá.

'Eiki Palēmia: 'A ia ko e tu'u he taimi ni Sea 'oku mahino pe 'a e ako 'a e Pule'angá, ko e ako ia 'a e Pule'angá. 'Oku mahino pe mo e ako 'a e siasí ko e ako ia 'a e siasí *non-government school*, mahino 'aupito pe ia. Tu'u he taimi ní 'oku 'i ai mo e *project* 'a e Pule'angá ko e *SET*, fānau 'e toko 3000 'oku totongi ai.

Lord Nuku: Sea, ko ‘eku fehu’í pe ‘a’aku ia pe ‘oku malava

‘Eiki Palēmia: Tu’u he taimi ní ‘oku te’eki ke fai ha

Lord Nuku: Pe ‘oku malava ke fakata’etotongi’i ‘a e tamasi’i kotoa pe ‘oku ako *high school*

‘Eiki Palēmia: Ko ia, na’e talaatu, a’u atu pe ki he kapau ko ho fakatonutonu mai ‘e ‘Eiki Nōpele

Lord Nuku: Pe ‘oku ako Pule’anga pe ‘oku ako siasi na’e ‘ave e *policy* ko ia ki he kakai e fonuá

‘Eiki Palēmia: ‘Okú ke fakatonutonu au, ka u ki’i tangutu au ki lalo pe ko ho’o tokoni ka u

Lord Nuku: ‘Ikai he ko e me’a ‘okú ke me’a mai koe ia he me’a kehe ka ko ‘eku fehu’i pe ‘a’aku ia pe ‘e malava

Sea Komiti Kakato: Ko e fehu’í ‘e ‘Eiki Minisitā ka ko e ‘Eiki Palēmiá

‘Eiki Palēmia: Ne ‘ikai ke ‘i ai ha fakakaukau ia ki ai he ko e ‘uhingá ‘oku pule kehea ‘a e ngaahi ako e siasí. Mahino pe ki he kau Talēkitá ko e me’a ‘oku ou ala tu’utu’uni ki aí ko e me’a ‘a e *public school* ‘a ia ko e me’a, fo’i tali ‘uluaki ia. Ko e tali uá, ko e *financial side* ko eni ia ‘oku ‘ave ia ‘i he 770 ki he fo’i ‘ulu, mo e 1,300 ki he ‘ulu ki he *TVET* kapau leva ‘e pehē pe te tau sio leva pe ‘o holo mai kimui ‘a e *grant* kae ta’etotongi ā ē. Ko e ngaahi me’a ia ‘e toe fai e talanoa ki ai mo e kau Talēkitá ‘e Sea mo Nōpele, mālō.

Lord Nuku: Ko ‘eku fehu’í pe ‘a’aku ia pe ‘oku malava ke ako ta’etotongi ‘a e *high school* kotoa pe.

‘Eiki Palēmia: ‘A ia ko ‘eku me’a ‘anenaí Sea ko e faka’amu ia ‘a e motu’á ni ke ta’etotongi e akó, ko e faka’amú ia. ‘I ai ha kaha’u ke tau a’u ki ai ko e mālō ‘aupito ia. Ko e ngāue ko iá ‘oku fiema’u ia ke fai, ke tau ‘alu ‘o a’u ‘o ‘osi e *high school* ta’etotongi. Neongo e pule kehea ‘a e ngaahi ako e siasí ‘ikai ke kau ai e Pule’angá ka ko e faka’amú ia na’a a’u ki ha taimi ‘oku pehē. Pe ko ‘enau kei totongi ako ka tau totongi ā ‘e he Pule’angá ia ‘enau kau faiakó. Ko e ngaahi me’a ia ‘oku talanoa’i he taimi ní Sea, mālō ‘aupito.

Lord Nuku: Sea, ko ‘eku

Sea Komiti Kakato: Mālō

Lord Nuku: Ko ‘eku ‘uhingá pe ‘a’aku ia Sea hangē ko e pehē ko ē ‘oku pule kehea, ko e ako kehe ē ko e ako kehe ē. Ko ‘ene tu’u ko ē he ‘aho ní, ‘oku lolotonga tokoni e Pule’angá ki he ngaahi ako ‘a e siasí. Pea ko ‘ene tu’unga ko ē, ko e me’a fo’ou eni ia ko ē ‘a ē ‘oku fakahoko mai ko ení, ako ta’etotongi kotoa ‘a e ako ‘a e Pule’angá meí he foomu 2 ki he foomu 5. Pea ‘oku ‘uhinga leva ko ē hangē ko ē ‘oku fai ki ai e hoha’á Sea he ‘oku fakavahevahe’i ka ko e totongi tukuhaú tatau pē ia. Ka ko e ‘uhinga pe ia ‘eku fehu’í pe ‘oku malava. Mahino kiate au e ngaahi tokoni mo e ngaahi me’a ko ē

‘Eiki Palēmia: ‘Osi tali atu Sea kapau ‘oku toe fiema’u ‘e he Nōpelé ia ha toe tali kehe ka ko e ‘uhingá pe ka ko ena na’e ‘osi tali atu e fehu’i mālō.

Lord Nuku: ‘Ikai, ‘oku mahino pe kiate au ‘ene talí ‘a‘ana ia ka ‘oku ‘ikai ke fakafiemālie ia kiate au. Ko e ‘uhingá ia ‘eku ki’i hoha’a atu ko ē ‘a’akú.

Sea Komiti Kakato: ‘E ‘Eiki Nōpele ‘Eua fakamolemole pe ki he Feitu’u na, tatau ai pe pe ‘ikai ke fiemālie e Feitu’u na ka ko ena ‘oku ‘osi me’a mai pe ‘e he ‘Eiki Palēmiá ka ko e Minisitā ‘oku malava.

Lord Nuku: ‘Oku malava

Sea Komiti Kakato: Ko ia

Lord Nuku: Ka ‘e fai ‘a fē?

Sea Komiti Kakato: ‘Ikai ke tau kau tautolu ai ko e Pule’angá pe te nau tali mai

Lord Nuku: ‘Ikai ko e me’a foki ko ho me’a maí taumaiā ‘oku malava

Sea Komiti: ‘Ikai ko ‘eku ‘ai atú he ko e ‘uhingá ‘oku toutou *repeat* e Feitu’u na ia ‘i he ‘isiū tatau ka ko ena ‘oku ‘osi

Lord Nuku: ‘Oku ‘ikai ke u *repeat* atu Sea kātaki fakamolemole

Māteni Tapueluelu: Sea ke u ki’i tokoni pe ki he

Lord Nuku: Ko ‘eku fehu’i atu pe ‘a’aku ia pe ‘e lava

Taukave Pule’anga ‘ikai lava nautolu ke faitu’utu’uni atu ki he ngaahi ako siasi

‘Eiki Palēmia: ‘Ikai ke *repeat* ia ka ‘oku toutou hoko pe Nōpele, hangē ko ‘eku laú ‘e malava pea ko ‘etau taumu’á kotoa ia ke ako ta’etotongi. Ta’u kuo ‘osí na’e ako ta’etotongi ‘alu hake ki he foomu 2 pea ko ‘etau hikihiki hake eni ‘o foomu 5, ‘a e ngaahi ako pe ko ē ‘a e Pule’angá. He ‘ikai ke u lava ‘e au ‘o tala ki Toloa pe ko ‘Apifo’ou hiki, to’o ho’omou *school fees*, ‘oku tapu ia he Lao ‘a e Akó, mālō ‘aupito Sea.

Māteni Tapueluelu: ‘Ai ka u ki’i

Lord Nuku: Sai pe hoko atu koe koe’uhí ka u toki hoko atu au Fakafofonga

Māteni Tapueluelu: Mālō Sea ko ‘eku fie tokoni pe Sea, ko u fakamālō ki he ‘Eiki Nōpelé ‘i he tokoni mo e mamahi’i mai ‘o e sekitoa ko ení pea ko u fakamālō pe ki he ‘Eiki Palēmiá he fakama’ala’alá. ‘Oku ‘i ai pe foki e poini Sea, ko e, ke fakatonutonu mai pe ‘Eiki Minisitā Pa’angá. Ko e fakamatala eni na’e ‘omi kiate kimautolu ‘i he ta’u ‘e 2 mahalo kuo ‘osí, fakafuofua ko e pa’anga ‘oku fakamoleki ‘e he Pule’angá ‘i ha ...

<006>

Taimi: 1505-1510

Mateni Tapueluelu: ... tokotaha ako Pule’anga ko e 2300 pea ko e tokoni eni ko ē ki he ako e aisi ko e 770. ‘Oku ‘i ai foki e poini ‘i he me’a e ‘Eiki Palēmiá ko hono ‘uhingá he

kapau 'e totongi kakato he Pule'anga ia 'a e ako e siasi 'e mole leva 'a e pule 'a e siasi ki ai. Fiema'u he ngaahi siasi ia mo e ako ta'efakapule'anga ke nau kei pukepuke e *autonomy* pea ko e pule pe 'anautolu ka nautolu pē.

'A ia 'oku 'uhinga ia ke fakaofiofi hake pe 'a e tokonika lava pe ken au ko e 'uhinga ko e me'a pe ko e na'e me'a ki ai e Palēmia 'oku 'i ai 'enau tokāteline mo 'enau ngaahi ako kehekehe 'oku fakahoko ki ai. Ko e anga ia 'a e kolé 'e Palēmia pea ko u fiefia 'i he nota 'oku fakahoko mai 'oku hokohoko atu 'a e fengāue'aki.

Tokanga Tongatapu 4 ki ha tokanga makehe 'i he Patiseti ki he Va'a Fakalelei 'Atamai koe'uhi ko e lavea neesi ai 'i falemahaki

Sea, ko u loto pe ke faka'osi 'aki 'a e fakahoha'a 'a e motu'á ni 'i he peesi 41 mo e 42 'o e pepa patiseti. Ko hono 'uhingá pe Sea, ko e ngaahi 'isiu ne toki hokó ni pea 'oku 'i ai leva taki 'etau tokangā ki ai ko e ngāue fiema'u vivili ki he ta'u fakapa'anga fekau'aki eni mo e langa 'o e falemahaki 'Eiki Sea, sekitoa ki he mo'uilelei pea mo e ngaahi ngāue kehekehe pē fekau'aki pe pea mo e mo'ui lelei 'Eiki Sea.

'Oku 'ikai ke u tokanga'i 'i he ngaahi fiema'u ko eni Sea, ha langa pe tokanga makehe ki he Tafa'aki Saiki (*Psychiatry*) pe mo e *Mental Health*. Ko hono 'uhinga ko e palopalema na'e toki hoko ko e kole pe eni ia pe 'e lava 'o fakakau ha ngaahi langa fakavavevave ki heni 'Eiki Sea. Pea ko u fakatūlou atu ki he 'Eiki Minisitā Pilīsone kae 'Eiki Minisitā Mo'ui, ko hono 'uhinga 'oku 'i ai e tui 'a e motu'á ni Sea, ko e faingata'a na'e toki hoko ko e kamata ia ke pā mai e holisi 'o e *crack* he ngaahi sisitemi 'o e tōnounou 'i he 'etau tokanga'i 'o e langa e tafa'aki ko 'eni ka ko hono 'uhinga ko e hake 'uta mai 'a e faito'o konatapu 'oku tokanga mai ki ai e Taloni ko hono kongā eni hono nunu'a.

'E lahilahi e kakai ia 'e 'aka'aka maka ia 'i hala pule'anga, lahilahi e kakai ia 'e uesia pea 'e ofi ia 'i he feitu'u ko eni 'e 'Eiki Sea, pea ko e tokolahi ko e 'a e kakai ko e ki ai 'e hoko me'a pehē ni ia. Na'e hoko e me'a pehē ni he 2017 'o pekia ai e tokotaha, ko e kē 'i ha mohe'anga, pea 'oku si'i ngāue popula ai e tokotaha ki he mate.

'A ia ko ē 'oku ui 'a e kuongá ia ki ha ngaahi totonu 'e lava ke pule'i fakafo'ituitui ai e ni'ihiki ko eni. Ka 'oku nau nofo holo foki nautolu 'o hangē ha ako nofoma'u 'Eiki Sea, 'a ia ko e ngaahi 'ulungaanga kehekehe ia ko ia 'e 'ikai ke lava ia 'o pule'i. Pea ko e ni'ihiki ko 'eni, hufanga he fakatapu, 'oku 'ikai ko ha ni'ihiki ia na'e tautea he fakamaau 'o 'ave ki Hu'atolitoli.

Ko e kakai ia 'oku uesia pea ko e Sa'a pe ia 'o e saiki ko e me'a 'oku 'oatu ai e kau neesi ke nau tokanga'i 'o fakafolo e fo'i 'akau 'ikai ke a'u ki ai e sela ia. Ko e *recruit* ia e Pilīsone ko e Lao ia, to'o me'atau mo e 'ū ngaahi me'a pehē. 'A ia ko e 'oku ui mai 'a e kuongá Sea, ke fakapapu'i ke lava 'o fakatokanga'i 'a e va'a ko eni.

Ko u fakamālō ki he Va'a Falemahaki he fuafatongia 'oku fai ka ko u kole ko e 'uhinga ko e ngaahi langa lalahi 'oku 'asi mai 'Eiki Sea, pe lava mu'a 'o fakakaukau'i ko hono 'uhinga ko e ongoongo fakatamaki pea 'oku tau me'afakapango'ia 'i he'ene hoko 'Eiki Sea. Pea mo 'eku ki'i fehu'i faka'osi pe 'aku ia ki he 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'i ai nai ha fakakaukau ke 'ave 'a e tokotaha ko eni ki muli 'o faito'o, si'i tokoto he mohenga 'o e mamahi ko hono 'uhinga ko e palopalema ko eni, ko e ki'i fehu'i pe ia Sea ke fekau'aki mo e 'isiu ko eni, mālō Sea.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā, Tokoni Palēmia

Tali Pule’anga ‘e fai ngaue ki he fiema’u

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ka u ki’i tali atu pe mu’a e, tapu pea mo e Feitu’u na Sea, mo e Hou’eiki Komiti Kakato, Sea, neongo ‘oku ‘ikai ke ‘asi ia ‘i he patiseti ko eni ‘o e ta’ú ni ‘oku vahe’i ‘e he Pule’anga ‘a e pa’anga ki he *illicit drugs*, pea ko e fakakaukau he taimí ni ke ‘omai e pa’anga mei ai ka kuo pau ke palani fakalelei ‘a e ngāue ko ē ‘e fai ke fakahoko ia ‘e lava ia ke fakahoko pe he taimí ni. Fai mo hiki nima ai e kau tama ko ‘ē ‘oku tali e patiseti kae fai ha ngāue ki ai he taimí ni, mālō Sea.

Mateni Tapueluelu: Sea, ko u fakamālo lahi ki he Tokoni Palēmia ...

<007>

Taimi: 1510-1515

Tui Tongatapu 4 tonu ke tokangaekina kilīniki fakalelei ‘atamai ‘i Hu’atolitoi he ko e nunu’a kovi ia faito’o konatapu

Mateni Tapueluelu: ... Fakamālō lahi ki he Tokoni Palēmiá. Ta ko e pa’anga ko ia ko ē mahalo ko e 5 miliona na’e fakatokanga’i ke tokoni he me’a ko ení.

Sea ‘oku ou fie ‘oatu faka’osi pē au ‘a e fo’i mamafa ‘a e ngāue ko ení. ‘Oku ‘i ai ‘eku ongo’i ka tukunoa’i eni ki he kaha’ú ‘e ‘i ai e palopalema ‘e, te tau ‘ohovale pē ‘oku toe hoko e palopalema ia ‘o lahi ange ia heni, liunga 100, 200. Ko e ‘uhinga ‘eku fakamalanga pehē ‘Eiki Sea ko e kona ‘i he sosaietí ‘a ē ‘oku ngāue ko ē ‘a e polisí ke puke maí. Ko e fo’i seini ko ē e *justice system* ko e pāpaasi pē, pāpaasi pē mei he tokotaha, hangē ha paasi pulú. Ko e kapakaú ko ia ia ‘e fakama’unga ki ai e kona ko iá. Lāunga e sosaietí ko hono ‘uhingá ko e ni’ihi ko e tila, paasi mai ki he polisí ‘alu e polisí ‘o fakatotolo, fakatotolo ‘aho mo e pō. Ko ‘ene ma’u pē paasi paasi e fo’i pulú ki he Fakamaau’angá, fakamaau’i he Fakamaau’angá tautea paasi ki he pilīsone ko ‘ene ngatá ia.

Ko e kona ‘i he sosaietí ‘oku fakama’unga ia ki ai pea ko e pilīsoné ia ‘oku ‘ikai ke hangē ia Hou’eiki ko ha ‘apiako ke a’u atu pē ‘o tokolahi pea pehē mai, fe’unga e *admission* ‘oku ‘osi tokolahi fe’unga e ‘apiako ko ení. ‘Ika’i! ‘I he lolotongá ni ‘oku fakafuofua ko e kau ‘ofisa selá ‘oku toko 186, kau pōpulá ‘oku toko 300, ‘ikai ke ngāue kātoa e toko 186 ia. Mahalo ko e kau *shift* ‘e toko 10 te nau tokanga’i e tokolahi ko ē. Pea ko e ‘api pōpulá ‘oku ‘ikai ko ha, tau pehē ‘etautolu ko ha ‘apiako ke angakovi pē ha taha pea *suspend* tuli ki tu’a. ‘Ika’i! Fakama’unga e kona ‘a e sosaietí ki aí pea kapau te tau ta’etokanga, tatau pe ia mo e tuliki ‘oku si’i tokanga’i ‘e he Va’a Saikí. Ko e faingata’a mo e nunu’a ‘o e faito’o konatapú iku ia ki ai. Nofu ma’u ia ai. Tokanga’i ‘e he ni’ihi ko iá. Ko ‘enau tu’u lavea ngofuá ka tau faingamālie kia tautolu, fua ‘enautolu e kanongatāmaki ko iá ka tau malu.

Pea ‘oku ou kole atú ko e ‘alu ‘a e ni’ihi ko ení honau tokolahí tuku pē ia ke lahi tatau pē Saikí mo e Pilīsoné. ‘Oku fiema’u ia ke fakamavahevahe’i ke mahino ko e Saikí ia ko e fakafolo fo’i’akau, ko e Pilīsoné ia ko ení ‘oku tautea mei he Fakamaau’angá. Ka na’e

liliu eni ia 'Eiki Sea na'e 'osi liliu e laó pea toe liliu leva e Lao ia e Saikí ke ne *recognise* 'e ia 'a e Pilīsoné ko e kongā e Saikí. 'Oku 'ikai ke 'asi ia he Lao Pilīsoné ha me'a pehē. Ko e 'uhingá pē ko e tōnounou ke langa ha feitu'u malu ke nofo e ni'ihī ko iá ki ai. Pea ko u faka'amu pē kuo ma'u ā 'etau tokanga fe'ungá ki ai pea ko u poupou atu 'Eiki Tokoni Palēmia ke 'ave e pa'angá ke langa 'aki mu'a e ni'ihī ko ení. 'Oku hā mai e pēteni fo'ou ko e fakakengi ko ē 'i tu'a he faito'o konatapú 'oku 'asi ia 'i loto he pilīsoné. Ō pe ia 'o toe 'ai 'i loto he pilīsoné. Vā e ki hē, pea ko hono langa ko ena e fu'u 'ā. Sai pe ia ka nau pehē au 'e 'i ai ha Va'a 'Iuniti Fakamahafu malu 'a e potungāue ko ení na'a faifai pē 'o maau e fu'u 'ā 'o malu 'o loka pea tau toki ō atu pē 'o ma'u atu kinautolu 'oku 'i ai ha me'a 'oku hoko. 'Oku 'ikai ke tau 'ilo 'e tautolu mei tu'a, fiema'u ia ke malu'i kinautolu *more than just a fence*.

Ko e faka'amú ia pea ko u faka'amu pē kuo ma'u kakato 'a e tokanga 'a e Fale Aleá ko e 'uhingá ko e palopalema ko ení na'a tu'o ua pe tu'o tolu pea ma'u 'o fakaanga'i kitautolu he 'ikai ke tau fai ha me'a ki ai. Mahalo Sea ko e, te u ki'i koma hē kae 'oatu ha faingamālie ki hoku kaungā Fakafofongá ko hono 'uhingá pē ko e vahevahe e taimi 'o e Feitu'u na. Mālō 'aupito 'Eiki Sea 'a e ma'u faingamālié.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā Mo'ui.

Kau Va'a Fakalelei 'Atamaí he 'elia mahu'inga fai sio ki ai he langa Falemahaki Vaiola

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea hūfanga pē he ngaahi fakatapú kae 'atā pē ke tokoni atu hono tali e ngaahi fehu'i mahu'inga ko ení 'oku 'omai he Fakafofongá. 'Uluakí pē ko e fehu'i ko ia ki Vava'ú pea 'oku ou fiefia he fehu'i he 'oku ne hanga 'o 'ohake 'a e palopalema ko ení ki he fakalelei 'atamaí kae 'uma'ā e faito'o konatapú he 'oku ou tui 'oku ne uesia kātoa kitautolu ko ení he fonuá.

Ko e Lao ko ení 'i Vava'ú 'oku mahino 'aupito pē 'oku kau 'aupito pē 'a e Va'a Fakalelei 'Atamaí he ngaahi 'elia mahu'inga 'oku fai e sio ke langa e falemahaki ko ení. Pea hangē ko ia ko hono, ko e kau ngāue ke *train* ke nau lava 'o fakalele lelei. Ko e, 'oku mo'oni 'aupito 'a e me'a 'a e Fakafofongá fekau'aki mo e ...

<001>

Taimi: 1515-1520

'Eiki Minisitā Mo'ui: ... *clinic* ko ení 'i Hu'atolitoi he na'e 'osi *declare* foki ia ko e fakalao ko e kongā 'o e *Clinic Psychiatric*, pea 'oku 'i ai 'a e faka'apa'apa lahi ia ki he Pilīsoné mo e fakamālō 'enua tokoni 'oku fai ko ia ki he tafa'aki ko ení.

Mahino atu pē 'a e me'a ko ení 'oku hoko, na'a ku ki'i lave pē ki ai 'aneafi pea na'e fekau'aki pea mo e tokotaha faingata'a'ia ko ení na'e laveá. 'Oku mo'oni 'aupito 'a e fakatokanga, pea 'oku tali lelei pē 'e he motu'a ni, pea 'oku hangē pē ko e lave 'aneafi, 'oku fekau'aki mo hono tokanga'i ko ení 'e he kau ngāue 'a e Potungāue Mo'ui, 'oku 'osi fuoloa pē 'oku 'osi fai pē 'a e kumi fale'i ki he kau *neurosurgeons* 'i muli. Pea 'oku fakafiemālie pē ki he motu'a ni 'a e tali 'oku fai mai, 'oku nau fiemālie 'aupito ki he tu'unga ko ia 'o e ngāue 'oku fai 'e he kau ngāue 'i Tonga ni. Pea hangē pē ko e me'a 'a e Palēmia 'aneafi 'oku 'osi mateuteu pē mo e Pule'angá fakaseni kapau 'e faifaiangé 'oku fiema'u ke fai hano 'ave ki muli. Ka ko e tu'u he taimi ni 'oku mau talanoa ke mahino 'aupito ki he fāmili 'a e tu'unga lahi ko ia 'o e lavea ko ení 'oku hoko ki he neesi ko ení

ke mahino kiate kinautolu ‘a e ngaahi ‘uhinga, mo e ngaahi *decisions* ko ia ‘oku fai ‘e he kau Toketā heni, kae 'uma'ā ‘a e kau Toketā ‘i muli, ke mahino kiate kinautolu kimu’a pea toki fai hano tālanga’i ‘i he *media*.

Ko e tu’unga ki he kaha’u ‘oku mo’oni foki ‘o hangē pē ko e me’a ko ia ‘a e Minisitā ki he Pilisone ‘aneafi, ‘oku fiema’u ke palani’i lelei ‘aupito eni Sea, ‘a e founa ko ia hono fakalelei’i ‘a e *security* ‘i he va’a ko eni ‘i Hu’atolitoi. He ‘oku ‘ikai ke ngata pē ‘i he *physical environment*, ko e tafa’aki ko ia ‘o e malu ‘a e falé. Pea ‘oku fiema’u ke siofi hono ngaahi tu’utu’uni, ko e anga hono ako’i ‘o e kau ngāue, ko e tu’u fakalao mo e tu’u faka’ēfika ‘a ia ‘oku ‘i ai foki ‘a e totonu ‘a e, neongo ‘oku ‘i ai ‘a e faingata’a’ia ‘i he kau ngāue ‘i he taimi ni ‘oku fiema’u ia ke nau *recover*, pea ‘oku ou tui mahalo ko e fo’i me’a mahu’inga heni, ‘oku ne hanga ‘o hulu’i mai ‘oku ‘i ai ‘a e faingamālie, ‘oku ‘i ai ‘a e faingamālie heni ke toe fakalelei’i ange ‘a e ngāue he tafa’aki ko eni.

Pea ‘oku ‘ikai ke u hanga ‘e au ‘o faka’ikai’i ‘a e pehē ko ia ‘oku ‘i ai ‘a e matāmama he me’a ‘oku hokó. Ka ‘oku fiema’u ia ke palani’i fakalelei, mo *review*, pea ‘oku ‘i ai pē ‘emau fakakaukau ke ha’u ha taha mei tu’a ka ‘oku toki fai ‘a e talanoa ki ai mo e pule he tafa’aki ko eni he ‘oku lahi pē ‘a e ngaahi kupu, vā kaungā ngāue ia mei muli ‘oku nau fiemālie ke nau ō mai ‘o tokoni ‘i he tafa’aki ko eni. Pea ko e faka’amú ke ‘i ai ha *independent review* ‘o e tafa’aki ko eni, fakalelei pea ‘ai faka’angataha, ke a’u ki ha tu’unga ‘oku malu, ‘ikai ke ngata pē ki he kau *staff* kae malu foki mo e kau mahaki ‘oku ‘i ai. Mou manatu’i ko ‘etau fānau pē eni ‘oku faingata’a’ia he ‘oku fiema’u ke ‘oange kia kinautolu ‘a e tokanga makehe.

Ko e konga ko ē ki he faito’o konatapu’ ‘oku ou tui ko e fu’u me’a pē ia ‘oku mahino kiate kitautolu, tau tu’u lavea ngofua, ko e ki’i fonua ‘oku tu’u he halanga ‘o e faito’o konatapu, ki he ngaahi māketi ‘oku nau hanga ‘o fakatau ‘a e *drugs*. Pea ko tautolu’ ‘oku tau feinga ke tau ma’anu hake, hangē pē ko e fanga ki’i fonua ‘i he Pasifiki, tau tu’u tautolu he halanga *trade* ko ia ‘a e *drugs*.

Ka ‘oku ou fakamālō pē au ki he ngaahi kupu fengāue’aki he feinga, pea ‘oku ou tui ko e pole lahi ia kia kitautolu kotoa ko ia ‘i heni, tau founa ki he kaha’u ke malu’i ‘aki ‘a e fonua, mālō ‘aupito Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Ki’i ‘ai mai angé ‘a Tongatapu 2 kae toki ‘ai ‘a ‘Eua 11 he ‘oku ou lave’i pē ‘e au, hē he’e te tau lava ai pē tautolu he ‘aho ni.

Taniela Fusimālohi: Sai pē ia.

Sea Komiti Kakato: Ko e Feitu’u na mo 7 ‘oku tuku ki he uike kaha’u, moua pē ‘a e uike kaha’u. Kae si’i me’a mai angé ‘a e kau Fakafofonga ko eni he ‘e vave pē.

Fehu’ia Tongatapu 2 ko e tukuhau fo’ou mei fē ‘e mafua ‘aki mole 1 miliona mei he pa’anga hū mai Potungāue Akó

‘Uhila mo e Langi Fasi: Mālō ‘Eiki Sea. Tapu mo e Feitu’u na pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. ‘Uluaki pē ‘oku ou fakamālō heni ki he Minisitā Pa’anga pea mo e Potungāue Pa’angá ‘i he teuteu ko eni ‘a e ‘Esitimetu pea mo e ngaahi fakamatala kotoa pē kuo ‘osi omai. Fakamālō foki ki he tokanga makehe ‘a e, ‘oku ‘ave ki he tafa’aki ‘o e akó, hangē pē ko e ngaahi feme’a’aki kimu’a ...

<002>

Taimi: 1520-1525

‘Uhilamoelangi Fasi: ...Feme’a’aki kimu’a tafa’aki foki eni ‘oku mahu’inga ‘aupito ki he fonua pea mo e kakai ‘o e fonua.

‘Oku ‘i ai pe fanga ki’i me’a ‘oku ou tokanga ki ai he fekau’aki mo e me’a ko eni ki he ako. Na’e me’a ‘a e Fakafofonga Tongatapu 4 ‘anenai ki he me’a ‘oku ‘asi he peesi 37 ‘o e Fakamatala Patiseti fekau’aki pea mo e ta’etotongi ako ‘i hono to’o ko eni ‘a e totongi ako pe ko e ako ta’etotongi ‘o a’u ki he *form 5* ‘a e ngaahi ako’anga ‘a e Pule’angá.

‘Eiki Sea ‘oku ou faka’amu pe ke u fakahā heni ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ko ha ako ta’etotongi pe ko ha *pre-education* ‘i he anga ‘etau fononga, he koe’uhī neongo pe ‘oku ‘ikai ke to’o he mātu’a ha silini mei honau kató ‘o totongi. Ka ‘oku ‘i ai pe ‘a e ngaahi fakamole ki he ako. ‘Oku ‘i ai ‘a e kau faiako ke totongi ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi naunau ke ngāue’aki ‘e he fānau ako. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi fale ‘oku ‘i ai mo e ‘uhila ke totongi. ‘Oku ‘i ai mo e vai, tauhi mo e ‘api lahi ‘aupito ‘aupito ‘a e ngaahi totongi pe ko e ngaahi *cost* ‘oku ‘alu fakataha pea mo e ako. ‘A ia ko hai leva te ne totongi ‘a e ‘ū me’a ko ia he taimi ko eni ‘oku to’o ai ‘a e totongi akó. ‘Oku hā he fakamatala ko e to’o ko eni ‘a e ta’etotongi ako, pea ‘oku mole leva e \$1 miliona pe lahi ange ai mei he *revenue* ko ē ‘a e Pule’anga. Ko e pa’anga ko eni na’e fai’aki ‘oku fai’aki ia e ngāue ngaahi taimi ko ē ‘ikai ke totongi ako aí. Ko hono to’o ko eni e 1 miliona ‘e totongi mei fē ‘a e ngaahi ngāue ko ē na’e fai’aki ‘a e 1 miliona kimu’a.

Ko ia ko ‘eku ‘uhinga ia ko hai te ne hanga ‘o totongi ‘a e ngaahi me’a ko iá neongo ‘oku ‘ikai ke hanga ‘e he mātu’a ‘o totongi ‘a e ako ‘enau fānau. ‘Oku hā peesi fitu ‘a e Fakamatala Patiseti ‘e fai ‘a e fakalelei ki he tukuhaú. ‘A ia ko e ‘uhinga ia ‘e toe hiki e tukuhau ke tāpuni ‘a e ngaahi totongi ko eni ‘e mole mei he akó ‘i he ‘ikai ke fai ha totongi ako pe ko hai. ‘A ia ‘e fua leva ia he kau...

Fakatonutonu mei he Pule’anga ‘ikai ha tukuhau fo’ou fokotu’u mai he Patiseti

‘Eiki Palēmia: Sea na’e ‘ai pe ke tuku ke me’a pe ‘a e Fakafofonga ka ko u ‘ilo pe ko e mataotao e akó. Ka ko ‘ene pehē ko ē ‘oku hiki e *tax* ‘osi mahino na’e fakahoko atu he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘oku ‘ikai ha *tax* ‘e ‘alu ki ‘olunga. Ko e me’a ko e ‘uhinga ko ‘etau lekootí mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Ai hake ange e peesi fitu ‘e Kalake.

‘Uhilamoelangi Fasi: ‘Oku hā he peesi fitu ‘e fai e fakalelei.

Sea Komiti Kakato: Me’a ko eni ‘oku me’a mai he Fakafofonga fakamolemole.

‘Uhilamoelangi Fasi: Ki he *tax* ki he tukuhau. ‘A ia ko e ...

Sea Komiti Kakato: Konga fē ia he peesi fitu fakamolemole.

‘Uhilamoelangi Fasi: Peesi fitu ko eni Fakamatala Patiseti.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ‘i ai e palakalafi ai ‘e taha, ua, tolu. Tu’unga fakapa’anga ta’u ‘e tolu, tokanga’i ‘a e pa’anga ‘a e Pule’anga.

'Uhilamoelangi Fasi: Ko e peesi fitu ko eni 'oku *heading* 'aki 'a e palakalafi 'a e tu'unga fakapa'anga ki he ta'u 'e tolu ka hoko maí.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ka u ki'i tokoni vave atu pe Sea.

Sea Komiti Kakato: Tokoni mai e 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu mo e Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa e Fale Alea tokoni vave pe ki he Fakafofonga. 'Io hangē pe ko ia na'e fakahoko atu he 'Eiki Palēmiá pea na'e fakahoko atu pe 'oku 'ikai ke 'i ai ha tukupau fo'ou ia 'e hiki ka ko hono fakalelei'i pe 'o e founa hono tokanga'i mo hono tātaki 'o e tukupau 'oku lolotonga fakahoko pe he Potungāue Tukupau mo e Kasitomu mālō.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole ka u ki'i tokoni nounou pe ki he Fakafofonga Sea. 'Oku hā eni ia he peesi 66 palakalafi 9 fakamuimui neongo pe 'oku 'ikai ko ha tātaki tukupau fo'ou Sea, ka ko hono to'o 'a e ngaahi *exemption* pe ko e ngaahi tukupau na'e me'a'ofa e Pule'anga 'a e ngaahi *exemption* hangē ko e tukupau ko ē ki he ngoue, toutai, takimamata *private* ko e ngaahi *incentive*. 'A ia na'e fakafuofua ia he taimi e motu'a ni ki he 60 miliona Sea. 'Oku to'o kātōa kae tātaki. 'A ia 'oku mahino ko e me'a ia 'e ma'u mei ai e pa'anga Sea. 'A ia 'oku hā pe ia hē ko e feinga eni ke tokoni Sea ke tā e ngaahi mo'ua palakalafi fakamuimui taha peesi 66 mālō Sea, peesi 66 'Eiki Sea fakatonga.

Sea Komiti Kakato: 6 pe ko e 66?

Mateni Tapueluelu: 66 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'A ia ko e ki'i fakatonutonu atu pe Sea, mahalo ko e fo'i lea ko ē 'oku ngāue'aki he me'a ko hono vakai'i. Ko hono vakai'i e tukupau faka'atā. 'Oku kei fai e ngāue ki ai koe'uhī ko e fuoloa ta'u mai foki eni e tuku'au mai 'a e ngaahi faka'atā mei he tukupau hangē ko e me'a 'a e Fakafofonga 'oku a'u 'o 60 miliona hono faka'atā ngaahi me'a kehekehe pe. Ko e lisi ia 'oku lahi ka 'oku fai e ngāue ki hono toe vakai'i ange pe 'oku kei ngāue 'a e ngaahi faka'atā ko ē 'a e ngaahi taumu'a na'e fokotu'u ai fakapatonu ki he ngaahi 'elia kehekehe. Kau ai e ngoue, kau ai e toutai, kau ai mo e ngaahi me'a kehekehe pe ia. Pea ko e ngāue ia 'oku lolotonga fai fakahoko he taimi ni ka 'oku 'ikai ke pehē kuo 'osi to'o kotoa mālō...

Māteni Tapueluelu : Sea fakamolemole pe kataki ...

<003>

Taimi: 1525-1530

Māteni Tapueluelu : ... pē 'a e me'á ka 'oku ou faka'amu pē mu'a ke 'ai ke tonu 'Eiki Sea. 'Oku toe ai mo e fakamatala 'oku hā 'i he peesi 76 kau pē mo ia ki he *exemption*. Fokotu'utu'u ngāue ki he pa'anga hū mai, *item* fika 2 'Eiki Sea palakalafi fakamuimui tahá, kuo 'osi fakakakato foki 'a hono vakai'i 'o e tu'unga lolotonga 'o e tukupau faka'atā ki he sekitoa takimamata. Kuo 'osi kamata ia 'Eiki Sea, kuo 'osi fakahoko ia 'osi kakato ia pea 'oku hokohoko atu ia ki he ngaahi sekitoa kehe. Peesi 76 'Eiki Sea. Mālō Sea.

Taukave Tongatapu 2 ke fakalahi faingamālie ako

'Uhila Moe Langi Fasi : Mālō 'Eiki Sea. Pe ko e hā hono founḡá ka ko 'eku poiní 'oku pau ke ha'u 'a e pa'anga ia mei he feitu'u ke tāpuni 'aki 'a e 1 miliona ko eni 'e mole mei he tānaki ko eni 'i he totongi akó. Kapau ko e taumu'á hangē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Ako, ko e 'ai ke lahi ange 'a e faingamālie ako 'o e kakai e fonuá. Langa e 'ū 'apiako ke lahi he koe'uhí kapau 'e ta'etotongi ako ia kae kei tu'uma'u pē 'a Tonga *High* ia he 1000 pea mo e ngaahi ako 'a e Pule'anga honau fika ko ia he 'ikai ke toe lava ha taha ia 'o hū atu. Koe'uhi kapau leva 'oku fiema'u ke lahi e faingamālie, fakalahi e faingamālie ako. He koe'uhi he 'ikai ke lahi 'a e faingamālie ako ia he taimi 'oku tuku ai 'a e totongi ako.

Ko e me'a ia ko eni na'e 'osi fakahoko ia 'i Fisi hono to'o e totongi akó mei he ngaahi akó. Na'e te'eki ke 'osi 'a e ta'u 'e taha kuo fakatomala 'a e Pule'anga Fisi he koe'uhí...

'Eiki Palēmia : Fakatonutonu atu Sea. Ta'etotongi 'a e ako 'a Fisi, ta'etotongi 'a e ako 'a Ha'amoia he *High School* he *public service*. Ko e 'uhinga pē na'e toki me'a mai ia kimui kuo me'a mai e Fakafofongá ia. Ko e 'uhinga pē ke 'oua 'e fu'u tataki hala'i 'etau feme'a'akí Sea. Ko e 'uhinga pē ia 'a e taumu'a ko eni ia ke ai ha taimi. Sio na'e ta'etotongi na'e kalasi 6 na'e ta'etotongi ai ki lalo. Pea nau fai ko ē ngāue 'ai e *middle school* hiki hake leva 'enautolu ia mei he foomu 2 ki lalo. Pea ko e faka'amú ia, kapau 'oku pehē 'e he Fakafofonga ia mo 'ene taukei lahi ko eni he Potungāue Ako 'oku tonu ke tau toe totongi pē 'etautolu 'a e akó, ke a'u ki he kalasi *form 1* me'a ia 'a'ana ke ne hanga 'o fokotu'u mai. Ka ko e fakakaukau ia 'a e Pule'angá 'oku sai ange ke feinga'i atu ā 'a e konga lahi ko eni tau pehē peseti 'e 50 ko eni ke ma'u 'enautolu 'a e faingamālie ko ia. Mālō Sea.

'Uhila Moe Langi Fasi : Mālō 'Eiki Minisitā. Mo'oni 'aupito 'oku fai 'e Ha'amoia mo Fisi e me'a ko eni. Ka na'e 'ilo hake ia 'oku kei nofo fale hoka pē kau nofo fale hoká ia, kei nofo matātahi pē kau nofo matātahí ia 'oku 'ikai ke hanga 'e he ta'etotongi ako ia 'o 'ave e tamasi'i ako ki loki ako. Ko e poini ia 'oku ou fiema'u ke 'ai. Pea kapau 'oku hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Minisitā ke feinga'i ke lahi 'a e faingamālie, 'oku ou fokotu'u atu 'e au ia ke fakalahi 'a e 'u 'apiako ke lahi 'a e 'ū faingamālie ke hū ki ai e kakai. He 'ikai ke lava 'a e tamaiki ia 'o ako kapau 'e ta'etotongi ako kae 'ikai ke 'i ai ha sea mo ha tesi ke nau lava 'o ō 'o tangutu ai 'i loki ako. 'A ia ko e me'a ia 'oku ou tokanga ki ai.

Na'e me'a foki 'a e 'Eiki Minisitā 'o pehē neongo e mamafa 'a e totongi ako 'a e Tonga *Side School* mo Toloa pea mo fē fua, 'oku kei 'ave pē 'e he kakai 'enau fānau. Ko hono 'uhingá he 'oku kei fiema'u pē 'e he kakai ke ako'i lelei 'enau fānau, 'ikai ke nau tokanga nautolu ki he totongi akó. Ka ko e me'a ke faka'ata'atā hake 'a e, ke 'ai 'a e faingamālié ke lahi ke lava ke, kapau ko e taumu'a ia. He 'ikai ke ma'u 'a e taumu'a ia kapau 'e tuku e totongi ako. Ko e me'a pē 'e hoko ai ko e mole 'a e *revenue* 'a e Pule'anga, pea kuo pau ke tāpuni mai 'a e mole ia ko ia mei he feitu'u, pea 'oku 'ikai ke tau 'ilo pē ko e fē feitu'u 'e tāpuni mai mei ai. Koe'uhí ko e tokolahi e mātu'a ia, 'oku nau loto pē nautolu ke totongi e ako 'enau fānau, he koe'uhi 'oku 'ikai ke nau loto nautolu ke fua 'e ha taha kehe 'enau kavengá.

'Eiki Palēmia : Ka u tokoni atu pē he ko e me'a mahu'inga eni ia 'oku me'a mai 'aki 'e he Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato : Palēmia me'a mai,

'Eiki Palēmia : Ko e mo'oni foki ia 'oku ai pē 'a e tokolahi 'ia tautolu te tau lava pē totongi e akó, ka 'oku ai 'a e tokolahi 'oku nau *struggle* ke lava totongi e akó. Pea ko e kalasi ia ko nautolu ia 'e ma'u mei ai 'a e melie ko eni 'a e ngāue ko eni. He 'oku 'ikai ko e taha kotoa pē 'oku faingofua 'a e totongi akó. Ko e toko 1400 'a e *Side School* fili pē mātu'a ia ke nau totongi ako. Ko e toko 13000 ko ē he ako fakapule'anga ko ē he *primary* foomu 2 ki lalo, ta'etotongi, ko u tui 'oku nau fiefia 'oku 'ikai ke totongi kinautolu. Ko 'etau 'uhinga pē eni ke tau foki mai mu'a ki he 'etau taumu'á, ke tau ako 'i 'a e fānau pē ko e hā leva ha me'a 'oku ne hanga 'o ...

<004>

Taimi: 1530-1535

'Eiki Palēmia: ... 'o fakafe'ātungia'i tau feinga ke tau *address* ko 'eku tui, tui ia 'a'aku Sea. 'I ha ngaahi ta'u mei heni 'e ta'etotongi e ako 'i Tonga ni. Ka 'oku pau ke tau 'unu'unu mamālie atu pē ko e 'uhinga ko hotau ivi fakapa'anga pē ko e hā ha me'a hangē ko ē ko e me'a ko ē 'a e Fakafofonga 'a e *facilities* mo e me'a ko e 'uhinga na'e langa ai ko eni 'o e *Side School* ko eni 'a eni ko eni 'oku fiefia ai he na'e Palesiteni foki 'a e Fakafofonga ia. Ko e 'uhinga ko e fiema'u ko ē ke mahino 'oku *justify* hono 'oange ko ē 'a 'enau totongi ako mo e 'ū alā me'a pehē Sea. Ko u fakamālō au hono 'ohake e ngaahi fakakaukau ko ia kae hokohoko atu pē 'a e fetalanoa'aki. Mālō Sea.

'Uhila moe Langi Fasi: Mālō 'Eiki Palēmia mo'oni 'aupito ia. Ko u tui kapau 'e toe langa mo ha fale 'e taha 'a e *Side School* ke hiki hake 'a e, 'a e tokolahi e ako 'o toko 2000 'e kei fonu pē ia pea kei totongi ako pē mātu'a ia. Ka ko e fakangatangata foki ko 'eku poini 'oku fakangatangata e faingamālie koe'uhí ko e 'ikai ke lahi 'a e ngaahi 'apiako pea mo e ngaahi me'a ke hū ki ai e tamaiki. 'Oku 'ikai, he 'ikai ke hanga 'e he ta'etotongi ako ia 'o 'oange ha faingamālie ako ki ha taha kapau 'oku 'ikai ke ai ha lokiako ke 'alu ki ai. Ko e poini ko ē 'oku ou fiema'u pea hangē ko 'eku lave 'anenai 'oku lahi 'aupito e mātu'a ia 'oku nau fie fua pē 'e nautolu e kavenga 'enau fānau 'oku 'ikai ke nau loto ke fua he 'e *taxpayers* 'a e ako 'o 'enau fānau. He koe'uhí ko e tāpuaki ia mei Langi ke te fua e kavenga 'ete fānau 'oua 'e ha'u ha taha kehe ia 'o fua mai e kavenga 'ete 'ete fānau. Ka ko u tui ko e me'a 'oku tonu ke fai ki ai e tokangá ia he ko loto lokiako. Ko e anga ko ē polokalama e loto lokiako ka te toki hoko atu ki he ngaahi me'a ko ia 'i ha taimi kehe 'e 'Eiki Sea kae mālō e ma'u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 1 me'a mai.

Fakafiefia ki Tongatapu 1 Patiseti palanisi kuo fokotu'u mai 'e he Pule'angá

Tevita Puloka: Tapu pea mo e Sea pea pehē ki he Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia, Hou'eiki Minisitā pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale ni. Sea 'oku tu'u e motu'a ni 'oku ou lave'i pē 'e fe'unga pē taimi ko eni kae toki vakai atu 'a Tongatapu 7 mo 'Eua 11 mu'a ki he uike kaha'u ka u ki'i hao hake au heni Tongatapu 1. 'Oku te tu'u kita ki 'olunga Sea 'oku hangē ko e finemotu'a ko ē na'e lea he kaipola e mali na'e fai. Kuo fakapuna hake au he 'e he māfana.

Talu e teu e Patiseti e ta'u ko eni pea fa'a hanga 'e he Sea 'o e Fale Aleá 'o tuku mai e faingamālie kia kinautolu ko eni na'e 'ikai pea 'oku 'ikai ke mau Mēmipa 'i he Komiti Pa'angá ke mau lele mai mu'a 'o kau he fakataha 'a e komiti 'o makatu'unga ke toe ma'u ha mahino. Pea na'e faingamālie ai e motu'a ni 'o lele mai 'i he fakataha pē 'e taha 'a ia ko e fakataha hono uá ia. Pea mahino pē na'e 'i ai e ngaahi toe fakataha'anga kehe ka na'e lau tāpuaki ai e motu'a ni ke lele

mai 'o 'ikai ngata pē 'i he 'Eiki Minisitā Pa'anga kae pehē ki he'ene kau ngāue ma'olunga mei he Fale Pa'anga.

Toe hanga pē foki he 'e Sea 'o e Fale Alea 'o toe 'omi e faingamālie ko eni 'a eni 'a e *UNDP* kae pehē mo 'etau Va'a Laipeli 'o toe fai 'analaiso makehe ma'a kitautolu kau Mēmipa 'o e Fale Alea kae pehē kiate kimautolu 'oku 'ikai ke mau ma'u ha taukei lelei ange mo mataotao ange 'o hangē ko e Fakafongā 'o Tongatapu 5 'i he ngāue'i fakapa'anga 'o e pa'anga 'o e Patiseti 'o e Pule'angá.

Me'a pē na'e lave'i he motu'a ni 'eku vakai hifo ko ē ki he patiseti 'o pehē ko e patiseti palanisi. Sea māfana lahi ai hoku lotó he ko e talu mei he 2020 he lave'i 'a e motu'a ni Patiseti e 2020/2021 fe'amokaki pē ko e *deficit* 'a e me'a 'oku longoa'a lahi ai e kakai 'o e fonuá. Pea ko e me'a 'oku tau nofo tailiili ki ai. Fe'amokaki 'aki e 59.6 miliona. 2020, 2021/2022 42.8 miliona. 2022/2023 95.3 miliona. Ko e ta'u ni 23/24 27.3 miliona pē ia pau ko e fika 'oku ki'i hala pea toki fakatonutonu mai. Ko e hanga atu ki he ta'u kaha'u kuo 0 *deficit*. 'A ia kuo tau 'alu faka ...

<005>

Taimi: 1535 – 1540

Tevita Puloka: ... fakalaka pē he fo'i ta'u 'e fā. He 'avalisi ko e 46.5 miliona fe'amokaki, *deficit* 'o 0. Si'i 'e 'Eiki Sea, 'eku māfana he ko e 'Eiki Minisitā ko hoku tokoua ia 'o'oku mei Kolomotu'a mo Tongatapu 1. 'Eku māfana 'i he fu'u fua fatongia 'oku fai 'ene hanga 'o fe'unu'aki e ngaahi mata'ifiká kae pehē ki he fanga tuofāfine ko ena 'oku puipuitu'a mei mui hono tokonia 'a e 'Eiki Minisitā 'o hoko ai e me'a ko ení.

'Oku ou lau 'e au e Patiseti ko ení 'oku "fakaofu hangē ha maná." Me'a ko eni ko ē 'oku fa'a 'asi ko ē he fananga 'a e fānaú tuputupulefonua. Ke lolotonga pe 'etau 'avalisi he 46 poini 'e fiha miliona he ta'u 'e 4 *deficit* kuo 0 ia, fakafeta'i. Pea 'okú te laukau'aki 'a e 'Eiki Minisitā, toe 'ange'ange ia, tānaki mai e ngaahi me'a ko ení. 'Ikai ha tukuhau fo'ou, hiki vāhenga e *COLA* peseti 'e 5 e kau ngāue fakapule'angá, tokoni ki he akó 'a eni ne toki fai ai e feme'a'akí, tokoni ki he kau toulekeleká, hoko atu pe hono tā e nō tautautefito ki he nō 'i Siainá.

Pea 'okú te ongo'i koā pe 'oku kei mo'oni e me'á ni pe 'ikai ka 'okú te lau fakafeta'i pe ai. Fakafeta'i 'a e ngāue kae pehē pea 'oku polepole ai pē motu'á ni. Fai ko ē e 'analaiso ko ē 'etau Kōmiti Laipeli pea na'e 'i ai leva e palakalafi na'e pehē. Ko e tēpile ko ena 'i laló ko e laine ko ē 'oku lanumatá, ko e ngaahi potungāue ia 'oku hiki lahi 'enu 'esitimeti. Pea sio hifo ko ē he tēpilé mu'omu'a hake pe 'uluakí ko e lanu kulokulá 'oku holo. 'A ia ko e ngaahi potungāue ia 'e 27 'a e Pule'angá. Pea na'á ku 'eke leva kiate au 'o pehē, ko fē'ia e potungāue 'oku ou kau aí he potungāue 'e 27.

Sea, ko e potungāue fika 2, lanu mata, 'a hotau Falé, 'a e Fale Aleá. 'Oku kau ia he hiki lahí, 'oku toe 'ange'ange ai 'eku māfaná Sea he ko e potungāue ē 'oku kau aí 'a ē 'oku pule ai hoku pule lahi 'oku 'e taha, 'a e 'Eiki Nōpele ko ē 'o Ma'ufanga mo Faleloá, ko u fakaongo ki aí. Pea ko u fiefia he sio hifo 'a e hiki me'i he 17,09500 miliona ki he 26,76500 miliona, hiki'aki e 9 miliona hangehangē 'oku 'i he peseti 'e 34.7. Meimei ava e 'ato homau falé 'eku puna 'o tau aí, he 'oku lave'i 'e he motu'á ni 'e hiki e ngaahi pa'anga fakavāhengá 'aki 'a e peseti 'e 34.7.

Māteni Tapueluelu: Sea, ki'i fakatonutonu nounou pe fakamolemole Sea. Ko e fo'i hiki ko eni meimei 10 milioná 'oku 'ikai ke kau ai e pa'anga vāhengá ia. Ko e 'uhinga ia ki he langa fale Fale Alea fo'ou 'Eiki Sea. Tatau kātoa pe 'ū vāhengá

Tevita Puloka: Sea, tuku pe ke fai ‘eku ma’ú ‘aku

Sea Komiti Kakato: Ko e me’a pe ‘oku sai’aki ai ko ē fakatonutonú koe’uhí ke fakatokanga’i ‘e he kau Mēmipá na ‘oku faifaiangé kuo fanongo e kakai e fonuá ki he fu’u hiki ko ení, ‘oiauee hono fakapō

Tevita Puloka: ‘Io toki, kae tuku mu’a ke fai ‘eku fakamalangá he ‘oku mahino pe kae toki fakatonutonu

Sea Komiti Kakato: Ta ko ē ko e hiki ia ko e ‘ai ia ki he fu’u langa fale

Tevita Puloka: Pea ‘oku hangē ‘oku ou ongo’i na’a faifai pea ‘oku hangē ‘oku ‘ikai ke u kei tui ki he fu’u hiki ko eni ‘a e Fale Aleá.

Sea Komiti: Fai mo ke afe ki ho poiní hā e me’a ‘okú ke fiema’u meí he Pule’angá

Tevita Puloka: Sea, peá u ‘amanaki foki au ‘oku hiki ai e pa’anga fakavāhengá, toki lave’i ‘e au ta ko ē ‘oku tu’uma’u pe ia hangē ko e fakatonutonu ‘oku fai ‘e, pea ko e ‘ai ke u fakahoha’a atu ki he ‘Eiki Minisitā Pa’angá. ‘Okú tapu ange mo e Feitu’u na ‘okú ke kei pehē ‘oku oli ho’o fokotu’utu’u maí, mo ‘emau ‘amanaki he ko u pehē loto. ‘Oiaue ko u tui ko e fekau e Tō Folofolá, ‘uhingá ko e tau’i e faito’o konatapú pea kuo falala mai e Pule’angá kiate kimautolu ‘o hangē ko e faka’amu ke fai ‘a e fengāue’aki pea mo e kakai ko e tau’i e faito’o konatapú.

Ka ko u fakafeta’i pe au ‘i he anga, pea ko e ‘atunga pe foki ‘ete ‘oho’oho mu’á sio hifo ki he lanumatá. Ka ko u fakafeta’i ‘i he patiseti ko ē, ‘i ai e me’a na’á ku hanga ‘o fakatokanga’i ‘i he patisetí ‘oku talanoa ki he tokua ‘oku ‘alu ke toe maau ange ‘a e tānaki ‘o e tukuhau ...

<006>

Taimi: 1540-1545

Tevita Puloka: ... mei he ngaahi fale koloa makatu’unga pe ko ia pe ‘ikai ka ‘e toki hoko atu he taimi ko e ‘e fai ai e talanoa fakaikiiki ‘i he sisitemi fakakomipiuta na’e ‘ave ‘o *install* pe ko e tuku ‘i he ngaahi falekoloá ke maau ange ai tokua hono tānaki.

Pea kapau na’e hoko he na’e na’a ku manatu’i lelei na’e fa’u e Lao mo e Tu’utu’uni ki ai pea na’e ngāue ia. Ko e taha ‘a e mahino ‘a e ma’u’anga pa’anga ‘etau patiseti hotau hoa ngāue fakapule’anga mei he ngaahi fonua muli kae pehē ki he ngaahi kautaha hangē ko e Pangike ‘a Māmani pea mo e *ADB*.

Pea ko e taha foki ia e ngāue ‘oku fai ‘i he ngaahi *private sector* mo e ngaahi pisinisi lōkolo lahi ko ‘enau feinga ke tulituli ke lava ken au fakao fiofi ke kau ‘i he laú ‘i he tu’utu’uni fakavaha’a Pule’anga ‘a e ngaahi kautaha ko ai. Pea ‘oku ou kau he tui lahi ‘a e mahu’inga ‘a e tokonia he ‘e he pule’anga ‘a e ngaahi kautaha ‘oku nau lava ‘o alea ‘enau ‘ilo mo ha taukei ke nau fai ha ngāue ke hao atu e pa’anga ko ia ‘o nofo ‘i he fonuá ni kae ‘oua ‘e angamaheni ‘ene mole ki he ngaahi kautaha muli ‘a ē ‘oku nau lava ‘e nautolu ‘o fakakakato ‘a e ngaahi fiema’u fakavaha’apule’anga ‘a e ngaahi hoa ngāue mei tu’apule’anga ko ē ‘a e fonuá.

Māfana au ‘i he founga tanu halá, pea ko u toki lave’i ‘e au ko e faka-Tonga ko e fo’i lea ko e *revolving* ko e hokohoko atu pe. ‘A ē ‘oku lau ko e ‘oku kau ai e tanu hala. Kou tui lahi ko e fainga tanu hala eni Sea, ko ‘ene mo’ui pe misini ‘o tanu e hala he’ikai pe toe mate ia kae ‘oleva ke ‘osi

kotoa 'a e hala ko ē 'o Tongá ni 'i he founa fo'ou ko eni kuo 'omai 'i he Pule'anga hokohoko tanu pe.

Pea ko u fakamālolahi atu au he 'omi e me'a fo'ou ko ia 12miliona e sipoti Sea, na'e me'a ange 'e taha e kau *high commissioner* ki he mala'e va'inga Halaano 'aneafi ko 'ene fanongo 'one toki me'a ange 'o me'a tonu peá u talaage ki ai. Ko e 'api ko 'eni, ko e *one stop shop* eni ko ē 'a e sipoti 'i Tongá ni. Me'a kátoa 'oku fai heni, 'akapulu, netipolo, fuhu hā pe ha sipoti a'u ki he *zumba* mo e me'a pea 'oku ou tui lahi 'oku ou kau he tui ke fai ha fengāue'aki, 'a kimautolu mo e Hou'eiki Pule'anga kae pehē ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga hano toe 'omi ha ngaahi faingamālie he ko hono 'uhingá 'oku pehē, ko e pale 'o e ngāue lelei ko e 'oatu pe ha toe fatongia 'e taha ke fai.

Pea 'oku mau nofo pe 'o fakaongoongo pea mo tali atu ki ha 'aho 'e kamata ngāue ai 'a e fu'u patiseti fakafo ko eni pea te tau toe 'amanaki ke tau ngāue fakataha ko hono 'uhingá ko e langa hotau fonuá ni kae pehē ki he kakai 'o e fonua, mālō 'aupito Sea, he ma'u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Mālō, Tongatapu 8, me'a mai

Fakamālō'ia Tongatapu 8 tokoni he Patiseti e Pule'anga ki he ako tokamu'a

Vaea Taione: Tapu mo e Sea, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato Sea, ko u muimui atu pe 'ia Tongatapu 1 Sea, 'eku fakamālō lahi ki he Patiseti ko ia 'o e ta'ú ni Sea, pea mo e ngāue. Ko u tui ko e patiseti ko eni Sea, mahalo ko e fuofua taimi eni 'oku *scrutinise* 'a e 'e he kau Mēmipa kamata pe mei he Komiti Pa'anga 'enau fakatonutonu fakatonutonu mo e ngaahi tālana 'oku fai Sea, 'o a'u mai ko ē ki he 'ahó ni kuo 'osi lelei e me'a kátoa.

Pea ko u fakamālō lahi au ia ki he pule'anga mālō e ngāue mālohi 'ikai ke u toe fu'u hoha'a Sea, ki he me'a ni he ko e 'uhinga ko e talu mei he 2008 'a e *deficit* 'etau patiseti 'i he fonuá ni. Pea ko e me'a pe 'oku fai ia Sea, ki he motu'a ni ko e kole, ko e fakaangá Sea, ko e me'a kehe. Ke fakaanga fēfē ko e talu e 'etau *deficit* mai te u talitali pe kae 'oleva ke 0 'etau *deficit* hangē ko e talamai ko e me'a mai ko ia 'a Tongatapu 1, Sea.

Ka ko e me'a 'oku fai ki ai 'a e tokangá ia Sea, ki he Pule'anga fakamālō ki he, 'uluakí pe ko e ako tokamu'a, 'a *ECE*. 'A ia na'a nau toe langa eni ko e 'apiako 'e 40 Sea, toe hiki mei he peesi 34 Sea, hiki mei he \$50 ki he \$200 ki he fo'i 'ulu, fakamālō lahi atu 'e Pule'anga he hiki lahi ko eni ...

<007>

Taimi: 1545-1550

Vaea Taione: ... Fakamālō lahi atu 'e Pule'anga 'i he hiki lahi ko ia 'a e fānaú ki he fo'i 'ulu. Ko e 50 ko e talu eni 'ene lele mai mei he, 'ikai ke u lave'i ki ai Sea ko e ngaahi ta'u lahi 'a e 50 'o a'u mai ko ē ki he 'aho ní ko eni 'oku hiki 'o 200 he fo'i 'ulu. Pea hangē ko e me'a ko ia 'a e Tongatapu 4 'anenaí Sea 'a e kole ki he Pule'angá ke hiki ko eni mei he 770 ke toe tahataha hake. 'Oku ou tui tatau 'aupito mo ia Sea pea 'ikai ke toe fai ha toe, ha toe 'i ai ha makatu'unga ia 'e fai ki ai e kolé. Ko e ki'i pa'anga si'isi'i ia, ko e ki'i pa'anga ia ko íá Sea ko e ta'u, ko e ta'ú eni 'oku tau talanoa ki aí. 'Oku ou tui pē ko u tui lahi pē au ia ko e 800 ko e me'a si'isi'i ki he fo'i 'ulu. Ka ko e 'uhinga ko ē ki he vahevahe lelei ko ia 'o e siliní 'i he lele atu ko ení Sea 'oku fakamālō lahi ki ai.

Ua pē ki ai Sea ko e hiki, ko e hiki lahi foki he ta'u ní ko e sekitoa 'e nima, 'a ia ko e pa'angá ...

Eiki Palēmia: Sea kole pē pe te u lava pē 'o tokoni ko e 'uhingá pē ke *flow* pē 'etau talanoá. Ko e mo'oni 'aupito ia na'e fakatokanga'i, ko e pa'anga 'e 50 ia 'oku fu'u si'isi'i ia tautefito ki hono tokanga'i 'etau fānau iiki *kindergarten* 'a ia na'e hiki hake 'o 200. Pea ko e mo'oni ia Fakafofonga ko e faka'amu e motu'á ni ia ki he kaha'ú 'e te tau toe 'alu hake ki 'olunga he ko e 'uhingá 'oku mahino ange 'a e fiema'u 'a e *resources* ia pea mo e tokanga'i 'a e vahe ko ē 'a e kau ngāue ko ē he *ECE*. Ka ko e faingamālie pē eni ia Sea ke u kole atu ki he matu'á ke 'omai mu'a 'enau fānau 'o ako'i 'i he *EC*, meimei peseti pē eni 'e 50 ki he 60 'oku akó. 40 'oku kei nofo pē 'i 'api ko e 'uhingá pē ke 'i ai ha kamata lelei ki he akó. Ko e ki'i tokoni pē ia Fakafofonga. Mālō.

Poupou Tongatapu 8 ki he polokalama ma'u me'atokoni pongipongi fānau ako

Vaea Taione: Mālō Palēmia 'oku mo'oni 'aupito. Ko e 'uhinga 'a e hiki ko eni ko e ngaahi fakamole ko ē ki he totongi 'a e kau faiakó pea mo e ngaahi *resources* kehe. Ka ko e hiki foki ko eni Sea ko e sekitoa 'e 5 'oku hiki he ta'u ní ko e Potungāue Pa'angá, Potungāue Ako, ko e *Infrastructure*, Mo'uí pea mo e *MEIDECC*. 'A ia na'e lave foki 'a Tongatapu 1 ki he tanu halá Sea pea ko e patiseti ko eni ko ē 'a e *MOI* 'a e Minisitā, 'oku ou fakamālō atu ki he Minisitā he ngāue lahi 'oku faí. He neongo ko e talí ia ko e talí kuo pau ke fai e tali 'a e kau Fakafofongá mo e kau vāhengá. Ko e fiema'ú ia ke fai mo 'osi ka 'oku taimi tatau pē ko e fakalukufua ko ē 'o Tongá ní, Ha'apai, Vava'u, 'Eua 'oku tau sio pē he 'aho ki he 'aho, 'oku lele pē ngāue 'oku 'ikai ke tu'u. Tanu pē mo e ngāue mo e ngāue ka mau kei fai atu pē he tukitukí Sea.

Pea he 'ikai pē ke tuku foki Sea he ko e 'uhinga pē ki he tafa'aki ko eni ko ē 'a e *climate change* feliuliuaki e 'eá 'enau patisetí Sea, 'oku kau kātoa pē mo e tanu halá foki 'i ai ke na ki'i ngāue fakataha pē pea mo e Minisitā *MOI* ke kole pē ki ai 'ohifo ha seniti ki hē. He ko e taimi ko ē 'oku te heka ko ē vakapuná 'o tō mai ki Tongá ni, 'uluaki me'a pē 'oku te sio ki ai ko e halá. Pea 'oku ou tui lahi 'e fengāue'aki pe Pule'angá ki he ongo kautaha ko eni ke na lava 'o fetokoni'aki 'i he tanu hotau halá mo valitā ka tau feinga atu ki hotau ngaahi hala 'utá.

'I he tafa'aki ko iá Sea he kai ko ē fānau, ko u 'ilo pe au ia Sea 'a e tokolahi ko ē 'oku nau ta'etui ki he 1 miliona ko eni 'oku fafanga'aki e fānau. Ki he motu'á ni Sea ko u fiema'u 'e au ia, 'ai ha 'aho 'e 5 ke kai e fānau ko eni hokohoko, ko e faka'amú ia mo e kolé. Sea a'u ē ki Nu'usila 'a e ta'ekai e fānau Sea, fakapapau'i atu. Taimi kotoa pē 'omai e fānau 'o piki 'enau, 'a e mātu'á 'o piki 'enau fānau tangi e fānau ia 'ikai ke nau fie foki nautolu. Pongipongi ia ko ē he, ka tōmui atu e faiakó 'o fakaava 'a 'apiako, fonu mai 'a e matu'a, tangi e fānau ke fai mo nau ō mai ki he akó. Ko e 'uhingá 'oku nau kai. Fanga ki'i fānau ko eni ia 'oku lahi foki 'enau va'ingá ka 'oku hangē ko ē ko e tohi ko ia ko ē 'a e tau palōfesa ko eni ko Konai, "*You are the choice of my parent*" 'a ia ko ē na'e lau ki ai 'anenaí.

'Oku 'ikai ko e *choice* eni ia 'a e fānau ko e *choice* ia 'o e *parent* 'a e 'apiako ko ē 'e 'ave ko ē ki ai 'enau fānau ki he akó. Tatau pe ia 'oku hoko pe ia he ō ko ē 'o kumi ko ē me'ava'inga e fānau. Te 'alu kita 'o kumi mai e me'afana, 'oku 'ikai ke fiema'u he fānau

ia e, fiema'u pē ki'i leká ia ke 'alu pē 'o to'o mai 'ene me'a 'oku fiema'ú. 'Oku 'oatu foki 'etau fakakaukau matu'otu'á 'o 'ave ki ha ki'i leka. 'Oku 'ikai ke mahu'inga'ia e, 'a e ki'i tamasi'í ia ai. Pea 'oku ou fakamālō lahi au ia Sea ki ai 'i hono *subsidise* 'a e me'a kotoa pē heni. 'A ia ko e hangē lau ko ē ki he totongi akó Sea ko e *subsidy* ko ē 'a e Pule'angá 'oku fai kātoa pē ki he ngaahi 'apiakó.

Eiki Palēmia: Kole pē Sea ki he Fakafofongá ki'i tñnaki atu pē. 'Oku mahu'inga pē ke fakahoko atu pē eni mo e fakamālō. ...

<001>

Taimi: 1550-1555

Eiki Palēmia: ... 'a ia 'oku 'asi atu pe he me'a 'e 'ova pe ia he 1 miliona. Ka 'oku 'uhinga leva ia 'oku 'i ai 'a e 'u *partners* 'oku nau fie tokoni mai. 'Oku 'oatu heni 'a e fakamālō heni ki he *LDS, Latter Day Saints*, 'i he fengāue'aki ko eni ko e 'uhingá ke nau tokoni mai 'enau mahu'inga'ia 'i he fakahoko ko eni 'a e ma'u me'atokoni 'a e fñnau kae 'uma'ā foki mo e talanoa pea mo e *SDA* 'a e 'Ahofitu, ki he taumu'a tatau pē 'enau mahu'inga'ia ke 'i ai ha ki'i tokoni ki he ma'u me'atokoni 'a e fñnau. Pea 'oku ou fakamālō atu 'i hono 'ohake 'e he Fakafofonga kae, ko e faka'amú ia he kaha'u na'a lava 'a e ngaahi fetokoni'aki pehē ni 'o toe fakalahi ange.

Ko e motu'a ni ia mei he vñhenga 'o mautolu ia, te u hanga 'e au ia 'o toe fakalahi 'a e 'ahó 'aki pē 'a e seniti vñhengá ko e 'uhingá pē ko e mahu'inga'ia ko ē ke kai 'a e fñnau, mālō.

Vaea Taione: Mālō 'aupito Palēmia. Ko e 'alu hifo ko eni ki he peesi hono 35 Sea, 'oku 'asi ai ko eni 'a e *renovation* ko ē mo e kakato a e polokalama fakalelei'i mo monomono 'a e ngaahi faleako. Pea 'oku hñ pē ia ai Sea, 'oku ki'i toloi atu 'a e polokalama ko ia.

'A ia ko e me'a pē ia 'oku kole ki ai 'a e motu'a ni, ko 'emau pa'anga faka-vñhenga ko eni ko ē 'oku 'omai kia kimautolu Sea, ko e kole pē ki he Pule'angá ko e hñ pē me'a te mau lava 'o lava'i 'aki 'o fakafo'ou 'aki pē fakalelei'i 'aki ha'amau ngaahi 'apiako 'i he'emau ngaahi vñhenga, 'omai pē mo 'emau, 'omai ha ki'i *proposal*, teuteu pē ke 'omai ha ngaahi ki'i *proposal* ke mou tokoni mai ki hono faka'osi pē. He 'ikai ke pehē te mau ha'u pē kia kimoutolu, 'ikai, te mau 'uluaki ngāue pē Sea, ka mau toki kole ki he Pule'angá ke faka'osi, 'uhingá ko e si'isi'i ko ia 'etau Patiseti 'i he ngaahi me'a ko eni Sea. Pea 'i hono fakalukufuá Sea, 'oku ou fakamālō lahi atu mo 'ofa lahi atu ki he Pule'angá 'i hono leva'i 'a e ki'i seniti si'isi'i ko eni Sea, pea kapau Sea te tau pehē ko e to'u Fale Alea ko eni ke tau hanga 'o liliu ai leva 'e he kau Fakafofonga ko eni 'i he to'u Fale Alea ko eni 'osi paasi tau tñpuni, pea mau ō atu 'o 'omai ha silini muli. Taha ki he 17 tau ō 'o kumi mai ha seniti ke tokoni mai ki he Pule'angá, ke fai'aki 'a e ngāue ko eni. Mālō Sea 'a e ma'u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Mālō Tongatapu 8. 'E kau Fakafofonga, Tongatapu 10, 'oku 'i ai ha ni'ihii 'e, ko 11 pea mo 7 'oku ou tuku pē.

Paula Piveni Piukala: 'Ikai ko 'eku ki'i fehu'i pē 'aku ia Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io, kamata 'a Tongatapu 7.

Fehu'ia Tongatapu 7 ngaahi fika fekau'aki mo e Patiseti fakalukufua

Paula Piveni Piukala: Mālō Sea. Ko 'eku ki'i fehu'i pē au 'e Sea ki he Minisitā Pa'anga, pē ko e 899, kuo 'osi tñnaki ha silini pehē pē 'oku te'eki ai ke tñnaki.

Sea Komiti Kakato: 899 kuo 'osi 'i ai ha tñnaki? Me'a mai.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Te’eki ke kamata tānaki ki he ta’u fakapa’anga hoko, toki kamata ia ‘i he ‘aho 1 ‘o Siulai Sea. ‘Oku ‘i ai pē ‘a e ngaahi pa’anga ia ai ‘oku, ko e pa’anga tokoni ia ‘oku lolotonga ‘i he, ‘oku hoko atu ‘i he ta’u faka-pa’anga, pea ko e pa’anga anga maheni toki lava pē ia ‘o tānaki, ‘o hangē pē ko ha feinga pa’anga angamaheni ‘oku fa’u ki hano Patiseti Sea. Mālō.

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea, sai pē ke ‘oatu ai pē ‘eku fanga ki’i fehu’i ‘aku ia kae toki, ke faka’osi’osi ‘aki ‘a e taimi. Ko e fehu’i ko ē hoko Sea, ko e Patiseti ko eni Ta’u Lolotonga na’a nau fokotu’u mai foki ko e 784, ko e fehu’i pē na’e ‘osi tānaki mo e 784 (784) ko ia, pē ‘oku ‘i ai ha tōnounou ai.

Sea Komiti Kakato: Palēmia .Me’a mai. Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Mālō ‘aupito Fakafofonga, te’eki ai ke ‘osi ‘a e ta’u faka-pa’angá Sea. Ko ‘ene ‘osi ko ia pea toki teuteu ‘a e ngaahi *account* pea toki ‘atita’i leva ‘o ‘ilo ko e hā ‘a e lahi *actual* ko ē na’e tānaki pē ko e fakamole. Mālō Sea.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ki’i tokoni atu pē ki he Fakafofonga. Ko e fakatatau ki he fakamatala fakamuimui mei he Potungāue Tukupau ‘i he tafa’aki ‘a e tukuhau ko e pēseti ia ‘e 80 ko ē ‘o e Pa’anga Hū Mai, ‘osi tānaki ‘a e tukuhau ia ‘a e pēseti ‘e 98, ‘o e Pa’anga Hū Mai, ka ‘oku toki ‘e toki tānaki mai mo e ngaahi, ‘a ia kuo ‘osi ofi ‘aupito pē ‘a e tānaki, ‘oku ‘i ai pē fika ia ‘oku ‘oatu he Patiseti ko e ‘Esitimeti Fakaangaanga ‘a e pa’anga ke a’u ki Sune ‘oku kakato hono tānaki, mālō.

Paula Piveni Piukala: Ko ia Sea. Ko ‘eku fiema’u pē ‘e au ke fakatokanga’i ‘e he Fale ni, ‘oku te’eki ai ke ‘i ai ha silini ia he ‘oku ou fanongo au ki he anga ‘o e fakamalanga ‘a e kau Fakafofonga, talanoa vahe kinautolu. Ka ko e ‘amanaki eni ke tau ō ‘o tānaki mai mei he kakaí, ko e *issue* pē ia ke fakatokanga’i Sea, ka ‘oku ou sio hifo ki he’etau taimi kae toki hoko atu ‘i he uike kaha’u.

Māteni Tapueluelu: Sea fakamolemole pē ka u ki’i ...

Sea Komiti Kakato: Me’a mai koe.

Māteni Tapueluelu: Kataki pē ko e ‘uhinga pē ...

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 7, na’a ‘oku kei taimi pē te u toki pehē atu pē ke tau liliu pea tau liliu.

Kole Tongatapu 4 ‘oatu mei he Pule’anga ha tali ki he ngaahi ‘isiu fekau’aki mo e Pangike Fakalalakaka

Māteni Tapueluelu: ‘A ia ko ‘eku ki’i kole pē ‘aku Sea ko e ‘uhingá ko e me’a ko eni ‘a Tongatapu 5 ‘anenái he tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai ‘a e ...

<002>

Taimi: 1555-1600

Mateni Tapueluelu: ... pangikē ke toki ‘omai mu’a ha tali ‘a e Pule’anga ki ai Sea koloa pe ke fakama’ala’ala e ‘isiū ko ia mālō.

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki Pule’anga mo’oni ‘aupito ‘a Tongatapu 4. ‘Oku ou hiki e me’a ko ia ‘i heni ‘o a’u ki he nō pa’anga ‘e 19 miliona ke fakapalanisi ‘aki e Patiseti. ‘A ia e konga ko ia na’e hanga he Fakafofonga Fika 5 ‘o ‘ohake. ‘Oku ‘i ai pea mo e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e Pangikē Fakalalakaká ko e mo’oni ‘oku ‘ikai ke toe totongi

dividends ia ‘i he tu’unga ‘a ia ‘oku lolotonga ‘i ai he taimi ni. Pōnite ko eni ko ē ‘i he Pangikē Pule, sai pe fanga ki’i langa falé ia ko ena ‘oku ‘osi fai e femahino’aki pea mo e Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ka ko u pehē ‘Eiki Palēmia.

Tali Pule’anga ki he fiema’u fekau’aki mo e Pangike Fakalalakaka

‘Eiki Palēmia: Sea kātaki pe ko e fie tokoni atu pe ki he Feitu’u na. Ko ena na’e ‘osi tali atu pe ‘e he Minisitā ‘a e me’a ko eni ki he Pangikē Fakalalakaka. Pea ko e toe tahá ‘oku lolotonga ‘i ai ‘a e fakatonutonu fakalao ‘oku ‘i ai pe fakangatangata e ngaahi me’a ‘e fai e talanoa’i ‘oku tuku ia ki he Fakamaau’anga. ‘O kapau pe ‘oku toki ‘i ai ha fanga ki’i me’a kehe ‘e Sea ‘e lava pē he Pule’anga ‘o tali atu.

Sea Komiti Kakato: Sai pe kae toki tali mai pe he Pule’anga he Monite ē.

‘Eiki Palēmia: Ko ia mālō.

Sea Komiti Kakato: Kae hiki ‘a e me’a ko ia ‘Eiki Minisitā he ko u hiki ‘e au ia heni he ‘oku ‘i ai mo e kongá ia heni ‘oku ne pehē ‘e he Fakafofonga pē ‘oku lava ‘e he Pule’angá ‘o matauhi e fonuá pea ko ‘ene tali ‘ikai. Toki ‘omai mo e me’a ko ia he Monite hē.

‘Eiki Palēmia: ‘Ai ke u tali atu ia ‘e au ‘io ‘oku lava. Mālō, he ko e *view* pe foki ia ‘a’ana, ‘ikai ko e *view* ē ‘a e Pule’anga. Ko e ‘uhinga na’e ‘omai ai ‘a e Patiseti Sea mālō ‘aupito Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou’eiki foki mai he Monite ē, tau hoko atu he Monite mou tui kote fakamolemole. Tau liliu ‘o Fale Alea.

(Liliu ‘o Fale Alea pea me’a mai e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ki hono me’a’anga)

Toloi Fale Alea ki he Monite

‘Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku toloi e Fale ki he 10:00 ‘i he Monite, 10:00 he Monite Hou’eiki tau kelesi.

Kelesi

(Fakahoko ai pe he ‘Eiki Sea ha kelesi ko e lava ia ‘a e feme’a’aki he ‘aho ni)

<003>

